

משא ומתן בין חכם מתימן לר' אברהם בן הרמב"ם על כסף הכתובה ועל סמכות המסורת

מרדכי עקיבא פרידמן

א. פתיחה: גוף המחלוקת

בתשובות ר' אברהם בן הרמב"ם (= הראב"ם) נמצא קובץ של שלוש-עשרה תשובות (סימנים פב–צד) שכתב רבנו אל בני תימן. בקובץ זה לא הועתק נוסח השאלות גופן אלא ניתנה תמציתן בלבד. התשובות, לעומתן, הועתקו במלואן, ופעמיים, אחרי הסימן הראשון ולאחר הקובץ כולו, נכתבו הערות המאשרות שהן הועתקו מן המקור שבכתיבת רבנו, הושוו אליו ותוקנו על-פיו.¹ הסימן הראשון (פב) משתרע על-פני עשרה עמודים במהדורה (עמ' 110–120), והוא התשובה הארוכה בכל אוסף תשובות הראב"ם. לקראת סופו נמצא הסברו של רבנו עצמו לאריכות היתרה: 'וכבר הרחבנו בתשובה (דבר) זה, כי הוא עניין חשוב,

1 תשובות הראב"ם (ראה רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים שבסוף המאמר), עמ' 120: 'קובלת' וכו' [= הושוו ...]; עמ' 136: 'נקלת הדה אלי"ג מסאלה מן כטה אלכרים וחררת עליה' [= שלוש-עשרה התשובות האלה הועתקו מכתב-ידו היקר והושוו אליו בדקדוק]. את שתי המילים האחרונות מעדיף אני לתרגם: ותוקנו על-פיו, והכוונה אחת (וראה: פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 557, הערה 153). בתצלום כתב-יד קובץ תשובות הראב"ם (כתב-יד סימונסן [MS. Simonsen, 1.2 (187), The Royal Library, Copenhagen]) רואים את התיקונים שנעשו בתשובות הללו על-פי ההשוואה למקור. יסודו של מאמרי זה בחומר, שנידון בהרצאה שנשאתי בוועידה הרביעית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית של ימי-הביניים, ובאי הוועידה העירו הערות מועילות. פרופ' חגי בן-שמאי הואיל לקרוא טיוטה של המאמר. לו תודה מיוחדת על הערותיו הנכוחות, ועליי האחריות לתוכן המאמר. המחקר נעשה בתמיכת הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם ולחקר הגניזה ע"ש יוסף וסיל מיזר, אוניברסיטת תל-אביב. תודתי נתונה למנהליהם ולעובדיהם של הספריות, שהשתמשתי בכתב-היד שברשותן, ושל המכון לתצלומי כתב-היד העבריים שעל-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, על עזרתם הנדיבה.

וצריך לדקדק בו' וכו'.² התשובה עוסקת בקביעת השיעור של עשרים וחמישה זווים, שהם כסף עיקר הכתובה לפי שיטת גאוני ככל – הם מאתיים זוז של כתובת אישה שבמשנה (כתובות א, ב ועוד), על-פי הכלל שכתובת אישה דרבנן והכסף הוא 'כסף מדינה' (אחד משמונה כ'כסף צוריי'): ³ האם גובים בעדו כ"ה דרהמים ערביים, שאף הם, כזווים, מטבעות של כסף, או, שמא, מחשבים את השווי על-פי יחס משקל הזוז שבימי חז"ל למשקל הדרהם הערבי? נבאר תחילה את הדעה השנייה, המחייבת חישוב מדויק: הואיל ומשקלו של הזוז כמשקלו של דינר זהב, הוא ה'מתקאל' הערבי (בכתבי הגאונים, לפעמים בארמית: מתקלא),⁴ ושבעה מתקאלים משקלם כמשקל עשרה דרהמים ערביים,⁵ נמצא שעשרים וחמישה זווים שווים בדיוק 35.71 דרהמים $(35.71 = 25 \times 10/7)$. ומי שקבע את כסף הכתובה כעשרים וחמישה דרהמים, נימק זאת (לפי הראב"ם): 'אד' ואלאצל'⁶ הו' אלעדד',⁷ הואיל והעיקר הוא המספר. אמנם משקלו של הזוז התלמודי היה גדול יותר משל הדרהם, אבל כתובת אישה מדרבנן, ר'מקולי כתובה שנו':⁸

צחיח אן אלכמיה אלמתקדמה הי אלמעול עליהא פי זמאנהם והי תתגיר פי כל זמאן זומאן בחסבה, ואד'⁹ ודראהמנא אנקץ וזן מן דראהמם פעליהא נעתמד. [= אמת שהכמות הנזכרת היא שנקבעה בזמנם, אלא שהיא משתנית לפי כל

- 2 תשובות הראב"ם, עמ' 119, התרגום בשינויים קלים.
- 3 ראה לעניין זה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 251 ואילך; הנ"ל, כתובת אישה, עמ' 93 ואילך.
- 4 על ה'מתקאל' ראה: תשובות הראב"ם, עמ' 111, הערה 17, והספרות הרשומה שם; שפרבר, עיונים, עמ' שלג ואילך; הנ"ל, מטבעות; גויטיין, ריה"ל, עמ' 136, הערה לשורה 6; הנ"ל, חברה, א, עמ' 360; הנ"ל, מכתבים, עמ' 262, הערה 14; הנ"ל, התימנים, עמ' 103, הערה 13; פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 355; גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 214, הערה 367; להלן, הערה 162. והשווה: אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, עמ' 374, סימן תתלט: 'וכיון דכתובת אשה מדרבנן הני מאתיים זוז נמי כסף מדינה אינון דהוו כל מתקול (!) דינרא תמניא זוזי, דאישתכח דר' זוזי כ"ה זוזי במתקלא דינרי ... במתקלא דדינרא'.
- 5 ראה: מיילס, דרהם, עמ' 319. משוואה זו מובאת כמה פעמים בדברי הגאונים, ראה להלן.
- 6 לפי בלאו, דקדוק, עמ' 195, 300, 'אד' ו' שכיחה במיוחד בכתבי הרמב"ם וצאצאיו. ראה דוגמה נוספת להלן בסמוך. ומעניין לעניין, לדעתי בכתב-היד המטושטש, Bodl. MS. Heb. d. 79, fol. 34v, שורה 4, יש לקרוא כנראה: 'אד ואנתה להם חבנרן' (ולתרגם: הואיל ואתה להם 'חבר'), ולא כפי שהעתיקו גויטיין וגיל (ראה: גיל, ארץ-ישראל, ג, עמ' 587).
- 7 על 'עדד' כשם תואר למטבעות, ראה: מיילס, דינר, עמ' 298.
- 8 כתובות קי ע"ב; תשובות הראב"ם, עמ' 117.
- 9 כמוכח מן התוכן, 'ואד' זה פירושו 'ואף אם', 'ואף-על-פי ש-' (בתרגום הנדפס: והואיל ו-). דוגמה של 'ואד' במשמעות זו מובאת אצל בלאו, דקדוק, עמ' 255, הערה 37, אבל הוא משער שיש לגרוס 'ואן', ובעמ' 342, הוא מעיר שבמקבילות 'אד', ואומר שיש למחוק את ההערה הראשונה.

זמן וזמן, ואף אם הדרהמים שלנו פחותים במשקל מהדרהמים שלהם, אנו סומכים על אלו (שלנו).¹⁰

הגאונים כבר נחלקו בעניין הזה.¹¹ אנשי סגלמאסה שבדרום מרוקו שלחו שאלה בנידון לרב האיי גאון, ומובאות ממנה ומתשובתו צוטטו בשאלת התימנים לראב"ם, והוא עוסק בזה בתשובה שלו (ראה להלן).¹² לפי המנהג שבסגלמאסה כסף הכתובה היה שלושים ושישה דרהם (הוסיפו מעט על 35.71 הנזכר),¹³ והם מעידים שמצאו כמה תשובות מן הגאונים שקבעו אותו שיעור. הם גם מביאים את דברי רב יהודאי גאון, הקובע את כסף פדיון הבן (חמישה סלעים שהם עשרים זוזים) על-פי הכלל הנזכר, ששבעה מתקאלים משקלם כמשקל עשרה דרהמים: 'עשרין מתקאלי דדנינרי'¹⁴ דהון כ"ח זוזי ופלגו זוזא ופלגו דנקא בהני זוזי דידן דעשרה שבעה' (דנקא הוא שישית:¹⁵ $28 \frac{7}{12} = 28.58$; $20 \times \frac{10}{7} = 28.57$).¹⁶ בתשובתו מקבל רה"ג את החשבון הזה לפדיון הבן 'מן זוזי דכל עשרה שבעה'.¹⁷ אולם לכסף הכתובה הוא

- 10 תשובות הראב"ם, עמ' 116, התרגום בשינויים (ראה בהערה הקודמת).
- 11 למטבעות שבכתבי הגאונים, ראה כבר: רבינוביץ, זוזים.
- 12 התשובה נמצאת בכתביד פירקוביץ II A32, דף מט ע"ב-נא ע"ב (במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים, ס' 64033), ונדפסת בתשובות הגאונים הרכבי, סימן עג ('סימן עג' הוא סימנו של הרכבי, ובשולי כתבי-היד: 'פז'; ומספרי הדפים של כתבי-היד אצלו: לו ע"ב-לח ע"ב), עמ' 37-38, ומשם לאוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סימן קכד, עמ' 40-42.
- 13 ראה להלן, הערה 155.
- 14 הרכבי השלים (עם התיבה התוכפת): דדנימי די[דון. לוי, אוצר הגאונים, שם: דדנינרי]. למעלה בשאלה 'מתקאלא דדינארא' (בלשון יחיד), אולם דומה שאין הרווח מאפשר כאן 'דינארי'.
- 15 תשובת רב שרירא ורב האיי, תשובות הגאונים הרכבי, סימן שפו, עמ' 201; אוצר הגאונים, קידושין, התשובות, סימן נז, עמ' 21: 'קוראין את השתות דנקא'; בתשובת הרי"ף בערבית, המפרשת את 'מדות בני ישראל', כתביד TS Fa 2.2: 'סדס [= שישית] אלמתקאל דאנק'; והשווה: ערוך השלם, ג, עמ' 98.
- 16 כמעט אותו לשון מובא בבכורות נ ע"א, אבל הוא תוספת משל הגאונים שם; ראה: דנציג, מבוא, עמ' 62, הערה 116, והספרות שצוינה שם (וראה גם: שפרבר, כסף, עמ' 230, הערה 6). בהמשך שאלתם מביאים אנשי סגלמאסה לשון אחר של דברי רב יהודאי גאון שמצאו בנוסח אחר: 'ואשכחן משמיה בנוסחא אחרינא לישנא אחרינא'. דיון רחב במילים הללו אצל דנציג, עמ' 61-64, עיין שם (אין 'נוסח': ספר סתם, כמשתמע מדבריו, עמ' 63 — ומכאן שהביא השואל 'ממקור אחר לגמרי' — אלא 'טופס, עותק, העתק' של אותו חיבור ממש שעוסקים בו, וכפי שכתב אל נכון ברודי, ספרות, עמ' 290 [הפנה אליו דנציג, שם, הערה 123, ובדבריו אליי במכתב אישי אומר פרופ' דנציג שזאת הייתה אף כוונתו שלון], וכו' לישנא אחרינא' לפסקה זו).
- 17 'האוו בזוזי דטיאעי [ראה בהערה הבאה על לשון זה — מע"פ] כ"ח ופלגא ופלגא דנקא דהון

דוחה את שיטתם של אנשי סגלמאסה, אף-על-פי שיסודה באותה משוואה, והוא קובע שבבבל כולה מאז ימי סבו לא גבו לכסף הכתובה כי אם כ"ה דרהם ערבי.

ודאדכרתון כתובת אשה, אנחנא לא ידעיננא אילא הני זוזי דטיאעי, ¹⁸ דכתובת אשה מדרבנן. וליכא השתא בכולה בבל, ולא במאי דחאזי לנא ולא לאבינו ולא לאבי אבינו, דקא מגבי כתובתא אילא כ"ה מהני זוזי דטיאעי. ¹⁹ וכל אתר מן מתקאליה. ואם נשא אשה בארץ ישראל וגירשה בקפוטקיא אזלינן בתר שיעבודא להקל ואם נשא בקפוטקיא וגירשה בארץ ישראל אזלינן בתר

תלתין זוזי מן זוזי דכל עשרה שבעה בציר חד מתקאלא ששדנג' (28 7/12) [28.58] דרהם = 30 דרהם - 1 מתקאל (10/7 = 1.43 דרהם) [28.57]. בכתב-היד אחרי 'בציר חד' שכסוף השורה, כתובות למילויה, כהרגלו של הסופר, האותיות הראשונות שבתיבה הראשונה בשורה שלאחריה: 'מ'ת'. בתשובות הגאונים הרכבי, הועתק בטעות: 'מ"ג', וכן הוא באוצר הגאונים, ואין לזה כל משמעות. בדרך כלל העתקת התשובה בידי הרכבי מדויקת, אולם יש לציין את המקומות הללו: עמ' 37, שורה 6 בתשובה הנדפסת, צ"ל: 'שלהקדש'; שורה 8: 'אמ' ליה לישדר'; בשורה 9 נשמטה שורה שלמה שבכתב-היד: '(לפדיון הבן) דל מיניהו זוזא ושחוטא מלבר ואידך לפדיון הבן'; שורה 17: 'זפלגו'; שורה 18: 'דאוקימו'; עמ' 38, שורה 23: 'זפלגה'. 'ששדנג' שבדברי רה"ג הוא המתקאל הערבי, ראה: ערוך השלם, ח, עמ' 177; שפרבר, עיונים, עמ' שלו; ועיין: פירושי רמב"ן, א, עמ' תצג: 'וכבר מצינו בדברי בעל הלכות גדולות והגאונים הראשונים כי הדינר הנזכר בכל מקום בתלמוד הוא דינר ששדנג'; שם, ב, עמ' תקח. (אעיר כאן על דיונו של שפרבר, עמ' שלח, על תשובות הגאונים קורונל, סימן צה, עמ' יב: 'נמצא מוהר הבתולה י"ג דהב ותומון ואל אלמנה סת"ה דה"ב ונצ"ף וברוב"ה'. ותרגם שפרבר: 'נמצא מוהר הבתולה י"ג זהובים ושמינית ון[של] האלמנה ששה זהובים וחצי ורובה'. והוא דן במהות 'רובה' [!], ואומר שעדיין טעון בירור 'מפני מה קרוי הוא רובה'. אבל פשיטא שאין 'וברוב"ה' אלא טעות-דפוס קלה או טעות סופר קלה במקום 'זכרובה', ו'זכרובה' הוא חרוב, הוא אחד משישה-עשר חלקים). כלומר, של הערבים. בתלמוד הבבלי 'טייעא' = ערבי. להלן בתשובה זו, תשובות הגאונים הרכבי, ראש עמ' 38: 'בזוזא דטיי', ובהערה א שם: 'דטיי = דטיעי או דטיאעי'. ראה: אפשטיין, פירוש הגאונים, עמ' נח ואילך, ושם הוא אומר ש'בטיית' (היינו, בערבית) היא 'מלה שנולדה מן בטייעת ... בטעיית' (וכן שם, עמ' נט: "'טיי" אצל רב שרירא גאון [תה"ג הרכבי, עמ' 38] = טיאעי'; הכוונה לתשובת רה"ג שאנו דנים בה). וכן ערוך השלם, ד, עמ' 29: 'וממנו בהבלעת עי"ן: בטיית'; וכן מילון בן-יהודה, עמ' 1873, הערה 1. אבל, כפי שציין אפשטיין, שם, עמ' נט, 'טייא' בסורית מובנו 'ערבי'. 'טייא' בא משמו של שבט ערבי ידוע, טיי (צורת ה'נסכה': טאי), והשתמשו בו בסורית לערבים ולמוסלמים בכלל; ראה: ברוי, טיי, עמ' 624; ערוך השלם, שם. משער אני, שבמקורותינו הצורה המקוצרת — שיש לה דוגמות נוספות — היא המקורית ולא להפך, ופעמים הוסיפו (הגאונים?) עי"ן לאות גנאי, לשון טעות. ראה גם: שיי"ר, ערך מילין, ב, עמ' 185–186; לוי, מילון, ב, עמ' 156. אבל ראה: תשובות הגאונים הרכבי, עמ' 23: 'אכטא טיאעא בכף הוא, ובטיית אלמצל אלערבי' (מְצַל: מי גבינה), עיין: לוי, פירוש ע"ז, עמ' 135; ערוך השלם, א, עמ' 75; ט, עמ' 21. על זוזי דטיאעי, ראה להלן, הערה 155.

עד כאן מובא, בשינויים קלים, בכתב-יד א דלהלן, ע"ג, שורה 8–11.

גוביאנא להקל,²⁰ משום שהתקינו שכל מעות יהו יוצאות בירושלם,²¹ ואמרינן אמ' ר' אבא מקולי כתובה שנו.²²

בוונת 'וכל אתר מן מתקאליה' היא, כנראה: וכל מקום לפי משקל הדרהם שלו (ולא: ה'מתקאל', דינר זהב ערבי, שלו).²³ בניגוד לדברי רה"ג אלה על גביית כסף הכתובה, שהיא מדרבנן, על-פי המטבע היוצא ('זוזי דטיאעי'), דוחים רב שרירא ורב האיי את שיטת רב סעדיה גאון בקביעת שיעור הפרוטה שהאישה מתקדשת בה לפי המטבע הערבי: 'כי איסור' היא וקימא לן ספק איסורא לחומרא, ושלתורה היא וקימא לן בשלתורה הלך אחר המחמיר.²⁴

20 על-פי כתובות קי ע"ב, ומילת 'להקל' היא פירוש הגאון, לפי מסקנת ר' אבא המובאת בסמוך. על שיטת הראב"ם בדחיית ראה זו, ראה להלן, סוף סימן ב.

21 ברייתא בב"ק צז ע"ב (ותירצוה שם שהוא רק בזמן שיד ישראל תקפה על אומות העולם, ועיין: ליברמן, תוכ"פ למעשר שני, עמ' 717, בביאור לשורה 17). לא ראיתי מי שהביא ברייתא זו כביאור לגמרא בכתובות. והדברים קשים, כי אם נשא אישה בארץ-ישראל וגירשה בקפוטקיא, נותן לה ממעות ארץ-ישראל, ואם נשא אישה בקפוטקיא וגירשה בארץ-ישראל, נותן לה ממעות ארץ-ישראל, ואין אפוא טעם לאותה תקנה כאן. היא יכולה להיחשב כביאור לדברי רשב"ג, שחולק בסיפא (משנה סוף כתובות), ואומר 'נותן לה ממעות קפוטקיא', במקום ההסבר הכתוב בגמרא (כתובות קי ע"ב), 'קסבר כתובה דאורייתא', אבל אין זה מעניין דברי הגאון כאן; וצריך עיון. (ראה: פרידמן, כתובת אישה, עמ' 91, ושם שיערתי שהפסקה 'רבן שמעון בן גמליאל אומר נותן לה ממעות קפוטקיא, קסבר כתובה דאורייתא' היא תוספת מאוחרת בגמרא שם, אבל ציינתי שלא מצאתי עדות לכך בכתבי-יד. ועיין: דק"ס השלם, כתובות, ב, עמ' חקלד, תקלה, והערה 68, שהפסקה שבהמשך, 'אהייה אמר רב משרשיא ארישא לאפוקי מדרשב"ג דאמר כתובה דאורייתא', מופיעה בכתב-היד במקומות שונים. הפסקה ההיא מופיעה — בשינוי לשון קל — בתשובת רשב"ג הנדפסת באוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סימן קכא, עמ' 38: 'אהידי אמר רב משרשיא ארישא ולאפוקי מדרשב"ג דאמר כתובה מדאורייתא'. להוכחה שרשב"ג כתב את התשובה ההיא, ראה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 247; הנ"ל, כתובת אישה, עמ' 95. בקטע מן התשובה, כתב-יד ENA 3053.10: משרשיה.)

22 כתובות, שם, וראה: פרידמן, כתובת אישה, עמ' 91 ואילך. להסבר הגאון למתן כ"ה דרהם לכתובת אישה (והכתוב בתשובת הראב"ם כמובא לעיל), ראה: מרגליות, החילוקים, עמ' 105, הערה 22; שפרבר, מטבעות, עמ' קסז, לעומת כן, סובר שדימו את הדינר לדרהם הערבי בגלל התפתחות היסטורית (ולשונית); וראה: אלקין, הנוסח, עמ' 107.

23 אבל בתשובת רב שרירא ורב האיי, תשובות הגאונים הרכבי, סימן שפו, עמ' 201; אוצר הגאונים, קידושין, התשובות, סימן נו, עמ' 20: 'מתקאל דינאר אלערב ... ועוד דינר אלערב שיעורו משונה בכמה מקומות ... אילו על דרהם אלערב היינו סמוכים, גם שיעורו משונה בכמה מקומות'; עיין שם. ותן דעתך, שמשקלו של הדינר, 4.25 גרם, נשמר כמעט ללא שינוי עד המאה העשירית, אבל לאחר מכן משקלו של המטבע וטוהר הזהב שבו לא היו קבועים כל כך; ראה: מיילס, דינר, עמ' 297. וראה: שו"ת ר"י מיגאש, סימן קצה, עמ' קעג: 'ראובן הלוח את שמעון עשרה משקלי זהב הנקרא בערבי מתאקי"ל ... ואחר זמן הוסיף המלך במשקלות שמנה גרעינים בכל מתקאל' וכו'.

24 סימן שפו הנזכר, עמ' 202; אוצר הגאונים, שם, עמ' 22; העתקתי מתצלום כתב-היד. ראה להלן. הערה 88.

תיארת מעט מן הכתוב בתשובת רב האי גאון והבאתי מעט מלשונה לא מפני שהיא מבארת יפה את המחלוקת שכבר נחלקו בה קהילות ישראל כמאתיים שנה לפני שנכתבה תשובתו של הראב"ם בלבד, אלא, כאמור, אף מפני שכתשובתו שלו הוא מזכיר שבני תימן הסתמכו בשאלתם על תשובה מרה"ג — שמצאו ב'כתאב אלחאו' (על חיבור זה ראה להלן, סימן ב) — והוא נושא ונותן בה ובייחוסה. ואמנם, בכתב-יד א דלהלן מצטט החכם מתימן הכותב לראב"ם מתשובת רה"ג הנמצאת ב'כתאב אלחאו', ומן המובאה מוכח שהיא אותה תשובה הנזכרת למעלה כאן. מתברר אפוא שזו היא השיטה שהזכיר הראב"ם בדברים דלעיל, שמשקל הזו משתנה 'לפי כל זמן וזמן' (בהמשך תשובתו שם נדרש הראב"ם גם לשינויים שהמקום גרמם לפי השיטה ההיא), וקרוב לוודאי שכאשר ציין את הטעמים שכתובת אישה דרבנן ו'מקולי כתובה שנו', הוא התכוון אף בזה לדברים הנזכרים בתשובת הגאון, אף-על-פי שחלק זה של התשובה לא צוטט בשאלה מתימן והראב"ם לא הזכיר מהו מקור הדברים.

מנהגם הישן של בני תימן — כפי שהוא ידוע לנו גם מכתובה שנכתבה בעיר עדן באמצע המאה השתי-עשרה, והגיעה לאחר זמן לגניזת קאהיר — היה לכתוב לכסף הכתובה מאתיים זוזים שהם עשרים וחמישה מטבע ערבי לכתולה, וחצי הסכום הזה לאלמנה או לגרושה: 'וכתיב אנא ליכי בכתובתיכי דא מאה זוזין מהרי ארמלותיכי דאין[נון] תרי שר סלעין דכסף ופלג סלעא [מ]סילעא דטיאע' ('סילעא' לאו דווקא, ופירושו בפסקה זו, כנראה, מטבע כסף יוצא, וכאן: דרהם).²⁵ לפי תשובת גאון, מספר המטבעות הוא הקובע בתימן גם במשא ומתן: 'יתעאמלון בדראהם ערד ... פי בלד אלהנד ואליםן' [= נושאים ונותנים בדראהים לפי מספר בארץ הודו ותימן].²⁶ מסתבר, שגם יהודי מצרים ובני קהילות אחרות בתקופה שקדמה לראב"ם נתנו לכסף הכתובה כ"ה דרהם לכתולה וי"ב דרהם וחצי לאלמנה או לגרושה.²⁷

25 כתב-יד ENA NS 2.25, שורה 2–3. מתכוון אני לפרסם כתובה זו (יש קטע נוסף בכתב-יד ENA NS 1.13[L49] במקום אחר. לפי שעה ראה: פרידמן, כתובת בכתא, עמ' 65 (בשורה שלפני הסוף שם נפלה טעות-דפוס, ובמקום 'gold dinar', צ"ל: 'gold dinar in').

26 תשובות הגאונים הרכבי, סימן תכד, עמ' 217, המקור, ועמ' 317, תרגום (ושם בטעות 'יחשבו' במקום 'נושאים ונותנים', ובתשובות הראב"ם, עמ' 117, הערה 59, אפניה לתרגום ההוא, ועייין עוד שם).

27 ראה: פרידמן, עיקר כתובה, עמ' 34–35, 43, הערה 59; הנ"ל, נישואין בא"י, א, עמ' 254, הערה 55. על המובא שם יש להוסיף את תשובת הגאון שבכתב-יד TS Misc. 36.159, שנתפרסם אצל גינצבורג, גנזי שכטר, ב, עמ' 241 (אוצר הגאונים, יבמות, התשובות, עמ' 66, סימן קנח): 'מן אראד אן יאכד יבמתו פלידפע אליהא יב דרהמא ונצף או מא זאד ויכתב להא עליה מתל מא כאן מכתובא עלי אכיה' וכו' [= מי שרוצה לשאת את יבמתו ישלם לה י"ב דרהם וחצי או יותר, ויכתוב לה על עצמו כמו שהיה כתוב על אחיו]. גינצבורג, שם, עמ' 238, התקשה מאוד בהלכה זו, אולם דומה שיש להוסיפה לראיות אחרות למנהג לשלם את עיקר הכתובה מראש — ראה: פרידמן, עיקר כתובה, עמ' 31 ואילך; הנ"ל, נישואין בא"י, א, עמ' 259 ואילך

בתשובתו דוחה הראב"ם בחריפות את המנהג הזה וקובע, שהסכום צריך להיות שלושים ושישה דרהם בערך.²⁸ ואמנם לא הייתה זו סתם מחלוקת בענייני מנהג – הנוסח שנכתב בכתובה²⁹ – אלא עיקרון הלכתי שבני הפלוגתא ראו בו, כלשון הראב"ם, 'אמר מהם' [= עניין חשוב], ובו תלויה חוקיות הנישואין עצמה, וכדברי ר' מאיר (משנה כתובות ה, א) שמביאם הראב"ם בתשובתו: 'כל הפוחת לכתולה ממאתים ולאמנה ממנה – הרי בעילתו בעילת זנות!³⁰ ולעומת זאת קובע החכם מתימן: 'פירושם זה (של המערערים על המנהג) שפל מן האחרים בכל העניינים שלהם' (כתב-יד ב דלהלן, ע"א, שורה 16–17 בתרגום), ולאחר שהוא האריך כבר בדיון זה בכתב-יד א הוא חוזר ומאריך בו שנית בכתב-יד ב.

ויש לציין את המופלא בשימושם של דברי ר' מאיר הנזכרים, 'כל הפוחת לכתולה ממאתים ולאמנה ממנה – הרי בעילתו בעילת זנות', בתשובתו של הראב"ם. בחילוק (מספר ז) שבין בני בבל, שהעמידו את כסף הכתובה על עשרים וחמישה זוז לכתולה ושנים-עשר זוז וחצי לאלמנה או לגרושה, לבין בני ארץ-ישראל, שקיימו את הסכומים התלמודיים הקדומים של מאתיים זוז ומנה (מאה זוז) כמות שהם, נימקו בני ארץ-ישראל את הפסול שבהלכה הבבלית באותה הלכה של ר' מאיר: 'כל הפוחת

– ומסתבר שלשיטת הגאון, אף-על-פי שבעלה המת כבר נתן לאישה כ"ה דרהם (אם הייתה בתולה) כשנשאה, נותן לה היבם עוד י"ב דרהם וחצי כשמיבמה. מהמשך התשובה משתמע שהגאון מפרש 'ובלכד שתהא כתובתה על נכסי בעלה הראשון' (משנה יבמות ד, ד) על שעבוד הקרקעות לתוספת הכתובה דווקא. פֵּעֲנוּחַ כתב-היד הנזכר ותרגומו בידי גינצבורג לוקים בכמה מקומות. כך, למשל, בסוף כתב-היד, מתחילה שאלה חדשה: 'ואן אכתאר אליבום ואכתארת', ובעמ' 236 תרגם גינצבורג: 'ואם היבם עשיר ועשירה [היבמה]...', וצ"ל: 'ואם הוא רצה את הייבום, והיא רצתה [חליצה]...'. ומן הסתם עניינה אם נחשבת היבמה מורדת ומה דינה.

28 תשובות הראב"ם, עמ' 115 (שם 'בערך'), 119 (שם בלי 'בערך'). כפי שראינו לעיל, הסכום המדויק צריך להיות 35.71 דרהם. בתשובות הראב"ם, עמ' 119, הערה 70, ציין פריימן שלפי הכתוב בתשובות הגאונים הרכבי, סימן עג, הסכום הוא ל"ו דרהם ואיסר, והוא הוסיף: 'הסכום של ל"ו דרהם שכתב כאן רבי איננו מדויק'. אבל הנראה הוא שהסכום שבתשובת הראב"ם מדויק יותר מזה שבתשובות הגאונים הרכבי; ראה להלן, הערה 155.

29 ראה: מרגליות, החילוקים, עמ' 105, הערה 23 (על החילוק בין בני בבל ובני ארץ-ישראל); השווה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 244 ואילך, ומה שכתבתי שם, עמ' 257, הערה 70, על המחלוקת שאנו דנים בה במחקר זה בין הגאונים וכין הראב"ם לבני דורו, שאולי עניינה שינוי במינוח בלבד – בטעות יסודו.

30 תשובות הראב"ם, עמ' 116 ('בעילת זנות'), 119 ('עניין חשוב'). וכן הוא 'בעילת זנות' אצל הרמב"ם, הלכות אישות, י, ט. לגרסה זו ראה: דק"ס השלם, כתובות, ב, עמ' ב, הערה 20, ויש להוסיף שם אפניות לרמב"ם ולראב"ם ועוד. אולם יש לסייג את האמור על חוקיות הנישואין, כי כמעט לא הייתה כתובה שלא נכתבה בה תוספת הגדולה פי כמה מעשרים וחמישה זוז או משלושים ושישה זוז, ומה איכפת לי אם היא נרשמה כעיקר או כתוספת! וראה: פרידמן, עיקר כתובה, עמ' 42 ואילך, על נוסח קשה אחר ('ויהב לה כ"ה זוז'), שהיו כותבים בכתובה במצרים במאה האחת-עשרה והשתים-עשרה.

לבתולה ממאתים ולאמנה ממנה — הרי זו בעילת זנות!³¹ העובדה שבני בבל פירשו את המאתיים זוז והמנה שבדברי ר' מאיר כאילו הם מכוונים מתחילה לסכומים הקטנים של עשרים וחמישה ושנים-עשר וחצי שלפי שיטתם אינה צריכה להפתיע אותנו כלל, והיא מוכיחה שהם נתנו את דעתם על המקורות בעקביות וביארו ותירצו אותם על-פי דרכם. כך. למשל, בתשובה של רב חנניה גאון, העוסקת בגירושי אדם את אשתו המורדת: 'ומוסיף עליה [על הנדוניה — מע"פ] לבתולה עשרים וחמשה עיקר כתובה ולאמנה וגרושה שנים עשר וחצי, שלא הותרה לו מתחלה אלא באלו; אם לא יתן לה, נעשת בעילתו בעילת זנות'.³² כלשון זו בתשובה קדומה שמן הגניזה: 'ו[מחייב הוא] למפרע [= חייב הוא לשלם] כ"ה זוזי, דלא אישתריא ליה [= שלא הותרה לו] ... [בפחות] וכטע[מיה] דר' מאיר דאמ' כל הפוחת לבתולה [ממאתים] ולאמנה ממנה הרי בעילתו בעילת זנות'.³³ ובכתובה מדמסיס, מצרים, משנת 1083, ובה הסכום של בני בבל: 'מאחר שנתן לה חמשה ועשרין [מוהר] בתולתא זוזי דכסף כפירשו חכימיהון דישראל אין פוחתין לבתולה ממאתים ולאמנה ממנא'.³⁴ וכן על פסיקתו, שכסף כתובת אישה הוא סכום של עשרים וחמישה דינרים, שאין לפחות ממנו, קרא הרמב"ם את דברי ר' מאיר הנזכרים.³⁵ אולם דומה שהראב"ם הוא הראשון לנמק בהם את פסול שיטת האומרים שהסכום הוא עשרים וחמישה דרהמים ערביים ולא שלושים ושישה דרהמים בערך, שוויים

31 ראה: מרגליות, החילוקים, עמ' 77; לוי, חילוף מנהגים, עמ' 20; אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סימן קכב, עמ' 39.

32 אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סימן קסב, עמ' 53. על ייחוס התשובה לרב חנניה, ראה: ברודי, מחוקקים, עמ' 301, הערה 99. והיא נזכרת בשמו בתשובה שצוינה בסמוך, בהערה הבאה, ובתשובת גאון קטועה בכתב-יד TS AS 94.65 + NS 217.20, שפורסמה אצל פרידמן, גירושין, עמ' 109 (ע"ב, שורה 14 ואילך; תשובה זו זקוקה למהדורה חדשה, וראה התיקונים שם בדף נפרד; ראה עוד שם, ע"א, שורה 1 ואילך, וכעמ' 110, הערה 23, יש טעות-דפוס, וצ"ל: 'שהותרה'). על-פי המפורש במקורות הללו מתברר שאותם גאונים שפסקו שיש לשלם למורדת את כסף עיקר הכתובה, חששו שאם לא תגבה אותו, תיחשב בעילתה בעילת זנות למפרע וכאילו הנישואין לא חוקיים היו כלל. משער אני, שלכך גם הכוונה בנימוק לדין זה המצוי בתשובות אחרות: 'שלא תהיינה בנות ישראל הפקר'. ברודי, שם, שם, הערה 105, שיער שתשלום כסף עיקר הכתובה למורדת היה כדי לתת לה סעד כלכלי שימנע ממנה 'שתצא לתרבות רעה בין לזנות בין לשמד', אבל בימי הגאונים היה הסכום של כ"ה זוז קטן למדי, ולא היה בו כדי למנוע דברים אלה.

33 כתב-יד מוצרי R MC 4, פורסם אצל אסף, מספרות הגאונים, עמ' 100, שורה 11–14 (בשורה 15 יוחסה שיטה זו לרב חנניה גאון; ראה בהערה הקודמת).

34 כתב-יד PER H 24, פורסם אצל פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 183. בדברים שכתבתי על נוסחה זו, שם, א, עמ' 250, נפלו כמה טעויות (הן בציון מקום כתיבת הכתובה והן בדבר הספק אם היא משקפת את השיטה שכתובה דרבנן), וראה עוד שם, א, עמ' 253 והערה 51.

35 הלכות אישות י, ח-ט; ראה להלן, סוף סימן ב, על שיטת הרמב"ם.

של אותם כ"ה זוז לפי שיטתו, וגם בשימוש חדש זה בדברי ר' מאיר אין כדי להפתיע.³⁶

להלן מתפרסמים קטעים גדולים משתי 'שאלות' העוסקות בשיעור כסף הכתובה. לקוחות הן משני 'אדראג' (קבצים; ביחיד: דרג),³⁷ הדנים בעניינים הלכתיים שונים שנכתבו זה אחר זה בידי חכם אלמוני מתימן. בראשון הדיון בשיעור כסף הכתובה הוא השאלה הראשונה ב'דרג', ומקדים לה הכותב הקדמה ארוכה למדי שבה הוא נדרש לכללים העקרוניים המנחים אותו בפסיקת ההלכה: החובה לקבל את סמכותן של מסורות עתיקות התואמות אמות-מידה מסוימות.³⁸ גם אצל הראב"ם, כאמור, עוסקת התשובה הראשונה שבקובץ תשובותיו לתימן (סימן פכ) בשיעור כסף הכתובה, ואף הוא חורג מן המקובל אצלו ומקדים הקדמה ארוכה לקובץ (עמ' 107–110), ועיקרה: חובת החכם לחזור בו מטעויותיו ולהודות על האמת, גם אם דעותיו הולמות את המנהגים ואת השיטות של החכמים הראשונים;³⁹ ותשובות

36 ראה: פרידמן, סקירה מוקדמת, עמ' 36.

37 'דרג' מופיע להלן, כתב-יד ב, ע"א, שורה 7 (פעמיים, ומן הכתוב שם ראה שכתב-יד א הוא מן ה'דרג' הראשון וכתב-יד ב, השני), ע"ב, שורה 5 (וכן בגיליון י"ב של ה'דרג' השני, TS Ar. 46.263, ע"א, שורה 10). לפי פיאמנטה (מילון, א, עמ' 147), דרג תרגומו: 'volume copy (of book)' (ושם צורת הרבים: דרוג, וכן הודיעוני פרופ' יהודה רצהבי והרב יוסף קאפח, ואני מודה לשניהם על הערותיהם על השימוש ב'דרג' אצל התימנים). עיין: ליין, מילון, ג, עמ' 868 (ושם: 'a scroll, or long paper, or the like, generally composed of several pieces joined together, which is folded or roled up'; דו"ז, מילון, עמ' 431. דרג (כרבים: אדראג) רגיל למדי בספרות הגאונים, בייחוד לקובץ של תשובות ששלחו הגאונים למקום מסוים. פעמים הכיל דרג מעט תשובות, ופעמים מאה ויותר (ראה: גרונו, דרג, עמ' 5, ופרסומיו של אברמסון שנרשמו שם, הערה 3). מאז ראשוני חוקרי הגניזה — ולאחר היסוסים אחדים (ראה: תשובות הגאונים הרכבי, עמ' 2, הערה 1, והשווה שם, עמ' 147, הערה א, עמ' 404; גינצבורג, גאוניקה, ב, עמ' 85, הערה 3, והשווה שם, עמ' 412) — התרגלו לתרגמו: קונטרס. וכן השווה, למשל: תשובות הרמב"ם, א, סימן קיז, עמ' 201, שורה 4, סוף סימן קיח, עמ' 204, שורה 5. העדפתי שלא לתרגם כך כאן, וזאת משני טעמים: אורך ה'דרג' וצורתו. מרשימות של התשובות ב'דרג' ומן ה'דרג' שאנו עוסקים בו ברור שאורך של דרג יכול לעלות בהרבה על קונטרס רגיל וגם יכול להיות קטן ממנו, והמונח המקובל בתרגום עלול להטעות (ראה: אברמסון, עניינות, עמ' 177–178: 'דרג ... קונטרס ... כרגיל הכילו קונטרסים שמונה או עשרה דפים, לפי זה אפשר להחזיר את הקונטרס לקדמותו בסדר זה' וכו'), ומתברר, שאורך דרג לא היה קבוע. אשר לצורה, בדרך כלל נכתב דרג כמצחף, וכך אצלנו; ויש לציין שארבעת הצדדים של כל גיליון ב'אדראג' שלנו רצופים הם. אבל גם מצינו בין כתבי הגניזה ניירות שנדבקו זה מתחת לזה, ולאורכם נכתבו קבצים של שאלות ותשובות, מן הראש עד הסוף, ובצד השני בכיוון ההפוך, והיה אפשר לגללם כמגילות, ומן הסתם גם קובץ כזה נקרא 'דרג', כמפורש במילונים הערביים. אין אפוא לראות ב'דרג' מונח קודיקולוגי. (אני מודה לפרופ' מלאכי בית-אריה על הערותיו לעניין זה.)

38 ראה להלן, סימן ב, בדיון על רשב"ח.

39 על עניינים אלו הרחבתי את הדיבור ב'מחלוקת לשם שמים', סימן ו. על טענת הראב"ם בדבר

הגאונים התומכות בדעות השגויות — אולי שובשה העתקתן או שמא לא דייקו המשיבים די הצורך או כתבון בצעירותם, ואילו נשאלו לאחר זמן באותם עניינים, היו חוזרים בהם. החכם מתימן חוזר לדיון בשיעור כסף הכתובה, כאמור, באמצע ה'דרג' השני שלו (להלן, כתב־יד ב), ואף כאן הוא מוסיף הערות כלליות, בראש הדיון ובסופו: החכם ישתוק ויקבל שכר על הפרישה בדבר שאין הוא מבינו על בוריו, ויבקש הדרכה מן החכמים; יש לקבל את דעת הרבים, כדי שלא תיעשה התורה כשתי תורות; 'המנהג (ו) הוא הלכה', ואסור לחלוק עליו.⁴⁰

שני ה'אדראג' נשלחו לראב"ם. ש"ז שכטר כבר תיאר בקצרה את כתב־יד א ובשנת 1902 הוא ציטט כמה שורות ממנו במחקרו סעדיאנה, אלא שהוא סבר שזהו שריד מקובץ של שאלות ותשובות של הגאונים.⁴¹ אולם מן התאריך המפורש בו (ע"ד, שורה 10), שנת אתקכ"ז לשטרות (1215/6 למניין המקובל), היא תקופת נגידותו של הראב"ם, גלוי שלא מקובץ שכזה נלקח. בגוף כתב־היד (ע"ב, שורה 17) צוין שהשאלה נשלחת ל'רבותינו' — הכוונה, ככל הנראה, לראב"ם ולבית דינו; ואמנם בכתובת שנוספה בכתיבה אחרת בעמוד א כבר נאמר שהיא מיועדת לראב"ם.⁴² וכן לקראת סוף ה'דרג' השני, בכתב־יד שאני מתכוון לפרסמו במקום אחר, רשם הכותב שיר־תהילה המופנה במפורש לר' אברהם 'חמוד [= בן] משה'.⁴³ בשני כתב־היד נדרש החכם מתימן לאותם עניינים בדיון על כסף הכתובה ולאותם טיעונים ממש שהראב"ם נדרש להם בתשובתו, סימן פב. ההשוואה המדוקדקת בין המקורות הללו אינה מותירה כל ספק בעיניי, שאלה הם הכתבים שנשלחו לראב"ם מתימן, שעליהם — וליתר דיוק, על השאלה שבכתב־יד א — השיב רבנו את תשובתו שבסימן פב. הקדמתו הנזכרת מכוונת לדחות את הערותיו הכלליות (בכתב־יד א) של החכם. הראב"ם מזכיר ודוחה את הראיות שעליהן נסמך השואל בקביעת שיעור כסף הכתובה כעשרים וחמישה דרהמים — תשובת רה"ג מ'כתאב אלחאו' (ודברי גאונים אחרים)⁴⁴ ודברי הרמב"ם. הן הן המקורות שעליהם נשען החכם מתימן בכתב־יד א. הדיון בכתב־יד ב יש בו, כנראה, תגובה למה שכתב

החובה להודות על האמת ולחזור מדעות שגויות משיב החכם מתימן כאותו מטבע מדברי הרמב"ם (ראה להלן, הערה 198), והוא מרחיב את הדיבור על מידה זו לקראת סוף ה'דרג' השני: TS Ar. 46.263, ע"א.

40 החכם כותב על הדברים הללו אף במקומות אחרים ב'דרג' השני, בייחוד לקראת סופו; השווה: פרידמן, איגרת תימן, פרק ה.

41 ראה: שכטר, סעדיאנה, עמ' 60. על כתב־יד א דלהלן ראה: פרידמן, סקירה מוקדמת, עמ' 35–45; הנ"ל, על שו"ת הראב"ם, עמ' 261–262.

42 ראה להלן, והשווה: פרידמן, סקירה מוקדמת, עמ' 37.

43 כתב־יד TS Ar. 46.263, ע"ד.

44 ראה: תשובות הראב"ם, עמ' 119 והערה 72.

הראב״ם בסימן פב.⁴⁵ הדפים הללו שמן הגניזה הם בוודאי ה'אדראג' המקוריים שנשלחו מתימן. ואמנם שרדו בגניזה עוד קטעים מקונטרסי שאלות מקוריים מתימן לנגידים צאצאי הרמב״ם, וכבר זכיתי לגלות חלק מקונטרס השאלות על משנה תורה, ששלחו בני עדן יותר ממאה שנה לאחר מכן, לר' יהושע הנגיד, דור חמישי לרמב״ם.⁴⁶

אכן עוסקים אנו בשאלה מתימן לראב״ם ובתשובתו. אולם אופי הכתבים הללו רחוק מן השאלות הפשוטות ותשובות־פסקים של החכם המוסמך להשיב עליהן, אשר רגילים אנו למצוא בתשובות רבנו, בתשובות אביו ובתשובותיהם של אחרים במזרח בתקופה זו. בכתב־יד א אמנם מתעטף הכותב בלבוש של שואל. אבל אין זאת אלא כסות עליונה, חיצונית, של נימוס ודרך ארץ. מתחתיה מתגלה דמותו המובהקת של איש הלכה בעל שיעור קומה, המתהדר — ואולי אף מתייחר — באיצטלה של חכם שעליו (והם חלקו עלינו בדברים אשר אנחנו המבארים אותם!) [כתב־יד א, ע״ב, שורה 16 בתרגום]), המתווכח עם מי שבעיניו שלו אין הוא נופל ממנו כלל, ומשיב לו שצרה במלחמתה של תורה. ב'דרג' השני כבר פושט החכם את לבוש השואל. זהו קובץ של תשובות, של פסקי־הלכה. הכותב מפגין בביטחון מלא את מודעותו לסמכותו ההלכתית, ואף אין הוא נרתע מלהורות למקבל ה'דרג' בהאי לישנא (כתב־יד ב, ע״א, שורה 7–8 בתרגום): 'ואתם, הטו את אוזניכם אליו (אל מה שאני אומר) ונהגו על־פיו, ואל תטו מן האמת!'.⁴⁷ את בניינו הוא בונה נדבך על גבי נדבך, ואת מסקנותיו הוא מנמק היטב על־פי המקורות. מן המסמכים הללו אפוא עולה לפנינו עדות על ידיעת ההלכה בתימן, ובה גם רמזים על חכם עלום שם מחכמיה בראשית המאה השלוש־עשרה.

עמידתו האיתנה של החכם אפשר שהיא נובעת לא רק מהכרת ערך עצמו כאדם שאין לדחות אותו ואת טענותיו בקש ולבטלם כעפרא דארעא במשיכת קולמוס, אלא אף מגילו הצעיר של הנמען. אמנם, בשעת כתיבת הדברים, כבר חיזק הראב״ם את מעמדו וזכה להכרה בתורת נגיד ארץ מצרים, אולם לא עלו שנותיו על עשרים ותשע או שלושים. ברם, גורם מכריע יותר ועיקרי הוא בוודאי עומק המשבר הציבורי־הדתי שנתחולל בתימן אותה שנה, כאשר מחו 'מתנגדים' על מנהגי האבות המשובשים לדעתם (כתב־יד א, ע״ב, שורה 15–16; ע״ד, שורה 9–10). בעיני הכותב פרשו

45 כמה שאלות ותשובות הוחלפו בין החכם מתימן לבין הראב״ם, ודבר זה כבר צוין בתשובתו של הראב״ם שבסימן פב; ראה: תשובות הראב״ם, עמ' 110 והערה 11 (השווה שם, עמ' 109, הערה 8); להלן, הערה 135.

46 אוסף מוצרי VII 420. ראה: רצהבי, יהושע, עמ' 19 והערה 60. בקטלוג מוצרי, עמ' 260, כתוב בטעות 'רשימת שאלות' וכו'. ברם אין זו רשימה, אלא השאלות המקוריות גופן.

47 ויכוח בין הראב״ם לבין חכם אחר נמצא בתשובות הראב״ם, סימנים סח–עד. ראה מה שכתבתי על כך: פרידמן, על שו"ת הראב״ם, עמ' 264 ואילך. אשר לדברי החכם 'אשר אנחנו המבארים אותם', ראה להלן, הערה 137.

המתנגדים הללו מן הציבור ('ואין מתעסקין עמהן לכל דבר!' [כתב-יד ב, ע"א, שורה 4-5]), סיכנו את אחדות הקהילה ואיימו על פילוגה: 'רבתי מחלוקת בישראל ונעשת תורה כשתי תורות' (שם, ע"ב, שורה 4).

המתנגדים נזכרים בסתם, ואין החכם מזהה אותם בפירוש כעושי דברו של הראב"ם. אדרבה, לקראת סוף ה'דרג' השני הוא פונה לנגיד ודורש ממנו בתוקף למחות על דברי המתנגדים ושלא להתייחס אליהם בסלחנות. אולם הדחייה שדוחה הראב"ם את שיטת החכם וצידודו בדברי אותם מתנגדים, כפי שאנו קוראים בתשובתו על כסף הכתובה, אינם מותירים כל ספק ששיטותיהם — שיטותיו, וקרוב הדבר שהוא אף שימש להם מנהיג רוחני. סקירה והערכה שלמות יותר בדבר יחס היריבים בתימן בינם לבין עצמם ויחסם לראב"ם ייעשו במחקר שיעסוק בתוכן הקבצים כולם.

מכל מקום, יש לציין כאן את חשיבות התאריך של כתב-יד א, שנת אתקכ"ז לשטרות (1215/6). תכריך התשובות של הראב"ם, סימנים פב-צד, נכתב כנראה באותה שנה. מהזכרות בו יכולים אנו להסיק, שהראב"ם כבר כתב לפחות חלק ניכר ממאמר התפילה שבחיבורו הגדול כפאיה אלעאבדין ('ספר המספיק לעובדי ה'). לעניין המקורות גופם המתפרסמים להלן חשובה הרבה יותר קביעת זמן ההתעוררות הדתית בתימן והמחלוקת הציבורית שבעקבותיה. ניתן להוכיח, כמעט בוודאות גמורה, שהן צמחו מתוך הציפייה להתחדשות הנבואה באותה שנה שעליה בישר הרמב"ם באיגרת תימן. אולם אף לעניינים הללו ולקשרם לתיקונים בפולחן שתיקן הראב"ם נייחד דיונים נפרדים.⁴⁸

ב. מקורותיו של החכם מתימן

נדון כאן במקורות שעמדו לרשות החכם מתימן ובשימושו בהם בשעה שבא לחזק את שיטתו בשיעור כסף הכתובה וכן במקצת תגובותיו של הראב"ם עליהם. עיקר תורתו של החכם משל הגאונים היא: כתבי רב שמואל בן חפני, תשובת רב האי שהוא מצטט מתוך כתאב אלחאוי, דברי רב סעדיה ופירוש ר' נתן אב הישיבה. הוא מביא גם מדברי הרמב"ם בפירוש המשניות ובמשנה תורה ומן הגמרא.

רב שמואל בן חפני גאון. הדיון שמקדים החכם לשאלה בכתב-יד א (ע"ב), ששורותיו הראשונות חסרות, עוסק, כאמור, בחובה לקבל את המסורות התואמות אמות-מידה מסוימות. במה ששרד אין הוא מזכיר את מקורו, אולם קרוב בעיניי שהדברים לקוחים מכתבי רשב"ח. עניינם קביעת השיטות להבחין בין מסורות אמיתיות לבין מסורות כוזבות. רשב"ח (כרס"ג לפניו, ראה להלן) כתב על הדברים הללו כחלק מן הפולמוס עם הקראים, שפסלו את מסורות חז"ל שבתלמוד, והוא

נעזר במושגים מן הספרות המוסלמית על 'אצול אלפקה', מקורות ההלכה.⁴⁹ נמצא את הידרשותו אליהם בכמה מפתביו: אלמדכל אלי עלם אלמשנה ואלתלמוד ('מבוא התלמוד'), עשר מסאיל ('עשר שאלות')⁵⁰ ופירושו לספר בראשית. אף-על-פי שרכיבי הדיון שבכתב-יד א נמצאים רובם ככולם בכתבי רשב"ח בין בתוכנם בין בלשונם, לא זיהיתי את הקטע במלואו מילה במילה אף לא באחד מהם, ולא ברור אם החכם דגן חיבר אותו בצירוף פסקות מפתבי הגאון בשינויי לשון קלים או שמא הוא מצטט מאחד הפרקים שבמבוא התלמוד או מעשר שאלות שלא הגיע אלינו או מחיבור אחר משלו. אשר למבוא התלמוד, נושא פרק א, שרק סופו זוהה ופורסם, נראה מתאים ביותר לענייננו, וייתכן שיש להשלים את כותרתו הקטועה מעין: 'אלקול פי [אלאוצאף לוקוע] אלעלם בצחיה אלאכבאר מן פאסדהא', כלומר, דיון בעניין [התנאים שעל-פיהם ניתן לדעת את] המסורות הנכונות מתוך הבטלות.⁵¹ אפשר, כמובן, שהחכם מצטט לא מפתבי רשב"ח עצמו אלא ממקור משני, כגון כתאב אלחאווי (ראה להלן).⁵² פיוון שידיעותינו על ספרות הגאונים לוקות בחסר, לא נוכל להגיע למסקנות חד-משמעיות. זאת ועוד: מתברר שבדיוניו על אמיתות המסורות קיבל רשב"ח את תורת רב סעדיה גאון והוסיף עליה, ואפשר אפוא שבדברי רס"ג בפרשה זו שימשו אף הם מקור למחברנו או לחיבור שממנו הוא שאב את אשר כתב. ניתן להדגים את הקושי שבדבר, אם נשווה את הכתוב אצלנו (כתב-יד א, ע"ב, שורה 4 ואילך — עיין שם) על איוב טו, יח ('אשר חכמים יגידו ולא כחדו מאבותם'), למצוי בכתבי שני הגאונים בעניין אותו פסוק. רס"ג מתרגם את לשון הפסוק: 'אלדי אלעלמא יכברון בה, ולא יכתמון שיא ממא נקלה אבאיהם', היינו: אשר החכמים מגידים אותו ולא מעלימים מאומה ממה שמסרו אבותיהם.⁵³ והוא מפרש:

49 ראה: סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' 339 (במפתח); ועל הספרות המוסלמית השווה גם: צוקר, מחלוקת, עמ' שכג ואילך.

50 בכתב-יד TS 10 K 20.7: 'עשר מסאיל לרבנו שמואל ז"ל רד עלי אלקראיין' [= עשר שאלות (היינו, תשובות) מרבנו שמואל ז"ל, שהשיב נגד הקראים]. סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' 239 ואילך, מבהיר את הקשר בין חיבור זה לפולמוס עם הקראים בכלל ולעניין מהימנות המסורות בפרט.

51 סוף פרק א: סקליר, משנת רשב"ח, ב, עמ' 180–181, מכתב-יד מוצרי VI. 113. ראה כותרות חמישה-עשר הפרקים הראשונים של מבוא התלמוד (ועוד), שם, עמ' 174–175, מכתב-יד Strasbourg 4110.13

52 יש פסקה אף בספר מגילת סתרים של רב נסים גאון ובה מקבילה לחלק מן הכתוב פה; ראה להלן, הערה 128.

53 תפסיר איוב, עמ' ק. הרב קאפח מתרגם 'עלמא': היודעים, והוא מעיר: 'בדרך כלל מתרגם חכמים "חכמא" וכאן "עלמא" היודעים, כיון שמדובר בידיעת המסורת והקבלה, ולא בדברי חכמתם ודברי הגות שלהם'. אין אני סבור שניתן לתרגם 'עלמא' כך (היה צריך להיות 'עאלמין', כפי שאמנם כתוב בכתב-היד שלנו, שם, שורה 7), וכמדומני שרס"ג אמר 'עלמא', כי כוונתו

וקולה אשר חכמים יגידו בעד מא קאל קבלה וזה חזיתי ואספרה, אעלמונא ב'דלך אן אלעלם אלצחיה באלשי יכון עלי צ'רבין, אמא במשאהדה כקולה וזה חזיתי ואספרה, ואמא בכבר צאדק קאל פיה אשר חכמים יגידו, יעני אן ירפע אלטן ואלתואטי לקולה, ולא כחדו מאבותם, יריד ב'דלך אן יכון כ'ברא מתואתרא כל טבקה תנקלהא ען טבקה מתלהא.

[=ודבריו 'אשר חכמים יגידו' אחר שאמר לפניו 'וזה חזיתי ואספרה' (פסוק יז) — הם הודיעונו בכך, כי הידיעה האמיתית באיזה דבר תהיה באחת משתי דרכים, או בראייה, כדבריו 'וזה חזיתי ואספרה', או במסורת אמיתית, שבעניינה אמר 'אשר חכמים יגידו', כלומר שלא יהא שום חשד או קנוניה על דבר שקר, לפי דבריו 'ולא כחדו מאבותם', הכוונה בכך שתהא מסורת רצופה, כל דור קיבל אותה מדור שכמותו].⁵⁴

בכתבי רשב"ח שלפנינו מצאתי נגיעה באותו פסוק רק בדרך אגב, בפירושו לבראשית:

וגעלו קולהם לא נכחד מאדני עלי גהה אלצדק פי אלאכבאר נחו קולה לא נכחד מבניהם לדור אחרון וג' ואחד חדוד אלכבר אלצאדק אן יקע מתואתרא ויגי מן גמיע אלמכברין מגי ואחד לא יכתלף פי פעל אללה אלעלם פי אלמכברין במא אכברו בה וכקולה אשר חכמים יגידו ולא כחדו מאבותם. [= ושיוו את דבריהם 'לא נכחד מאדני' (בראשית מז, יח), לעניין האמת בהודעה, כמו דבריו (תהלים עח, ד): 'לא נכחד מבניהם לדור אחרון' וג'. ואחת מהגדרות הידיעה האמיתית, שהיא תחול במסורת רצופה, ותבוא מכל המודיעים בצורה אחת, לא תשתנה בפעולת ה' הידיעה במודיעים על מה שהודיעו, וכמו דבריו (איוב טו, יח): 'אשר חכמים יגידו ולא כחדו מאבותם'.]⁵⁵

לחכמי הדת, חז"ל, שהם כאמור בעלי המסורת. (ובמקום 'ולא מעלימים' תרגם קאפח 'ולא העלימו', על-פי הפסוק.)

54 תפסיר איוב, שם (בשינויים קלים בתרגום). השווה: רס"ג, אמונות ודעות, עמ' טז, כו. אשר למונח 'מתואתר', 'תואתר', כלומר, מסורת רצופה מקבוצה גדולה — המונעת 'תואטי', קנוניה על דבר שקר (או 'שקר מוסכם', כתרגומו של קאפח), ראה: צוקר, מחלוקת, עמ' שכג, הערה 16; סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' 338 (במפתח); לצרוס-יפה, עולמות, עמ' 41 ואילך.

55 פירוש רשב"ח, עמ' רצב-רצג (בשינויים קלים בתרגום). הלשון קשה, ופרופ' בן-שמאי מציע לקרוא 'פיפעל' במקום 'פי פעל' ולתרגם את החלק האחרון מעין כך: ואז יעשה (= ייצור) ה' במקבלי ההודעה את הידיעה בה. ובעקבות דבריו משער אני שאולי נשמטה תיבה במקור, וצריך להיות 'פיפעל אללה אלעלם פי צחה/צדק אלמכברין' וכו' (השווה להלן, כתב-יד א, ע"ב, שורה 3, 6), ואם כן, יש לתרגם את החלק האחרון מעין כך: בצורה אחת, שאינה משתנה, ואז ייצור ה' את הידיעה באמיתות המוסרים וכו' (כרי שנפלו שיבושים אחדים בהעתקת

מכל מקום, אין להכחיש את הקרבה שבין דברי רשב"ח בנידון לבין הכתוב אצלנו בכתב־יד א, ואנחנו אף יכולים להיעזר בו בפענוח השרידים הקטועים של חיבורי הגאון עצמם.⁵⁶

בין החכם מתימן לבין בני־שיחו לא הייתה, כמובן, כל מחלוקת בנוגע לאמיתותן של מסורות חז"ל. כאשר הוא הביא את דברי רשב"ח אין ספק שהיה בכוונתו להשתמש בהם שימוש חדש, משני: הוא מוכיח בהם את אמיתותן של מסורות החכמים הבת־תלמודיים (הגאונים), פירושיהם לדברי התלמוד ופסקי־הלכה שלהם. מסתבר שטענתו היא שדבריהם דברי קבלה הם, והם תואמים את אותן אמות־מידה שעל־פיהן ניתן לדעת את אמיתות דברי חז"ל.⁵⁷ העובדה ששיטתם מוסכמת על דעת רבים, ונוהגים על־פיה הלכה למעשה מוכיחה את נכונותה. יש בכך משום ביקורת על דרכו של הראב"ם (והרמב"ם) לבכר את השיטות המתאמתות על־פי הסברה על פני דעות הקדמונים המוסכמות ומנהגי האבות.⁵⁸ הראב"ם דוחה טענה זו בתשובתו, בהקדמה לסימן פב:

ואכן מקצת השאלות אשר עמדנו עליהן כבר פשט בענייניהן במקומות רבים מנהג הפך הדין מחמת שגיאה שנקרתה למקצת הראשים⁵⁹ הראשונים ז"ל, וחשבו מקצת האחרונים ממי שלא התנסו בעיון בדבר שיפה עשו הראשונים, והלכו אחריהם בטעותם, והיה זה אצל כל מעוטי התורה לטענה שמסתייעים בה ולהנחה שסומכים עליה.⁶⁰

הטקסט או בהדפסתו, בעמ' רצג, למשל, שורה 5, במקום 'אלכותה', צ"ל: 'לאכותה', שורה 15, במקום 'לם', צ"ל: 'לכם').

ראה הערה 55, 128.

57 לטענה משוחזרת זו יש דמיון מסוים לטענת פירקוי בן באבוי וחבריו בדבר סמכות מסורותיהם של גאוני בבל.

58 במאמרי 'סקירה מוקדמת' (עמ' 38–39), שיערתי שבדברי ההקדמה של החכם מתימן בכתב־יד א, מתהדהדת הביקורת על הראב"ם, שהוא מתעלם בפסקיו (ובדרשותיו) ממקורות (תלמודיים) ומתקדימים. באותה שעה טרם זיהיתי את מקור הדברים שבכתבי רשב"ח. ראה להלן, על יחס אותו חכם לרמב"ם כסמכות בלעדית, והדברים אמנם קשורים זה בזה (וראה להלן, הערה 214, ומה שכתבתי במאמרי 'רשימות תלמיד', עמ' 565, הערה 183).

59 'אלמקדמין' במקור, ואפשר לתרגם גם: המנהיגים. לפי הערתו של גויטיין במהדורה, התיבה, לכאורה, נוספה בטעות (מחמת המילה הבאה, 'אלמקדמין', הראשונים), והוא לא תרגמה. אך ייתכן שהראב"ם כתבה בכוונה ורומז בזה, שהמנהיגים הללו — מנהיגים שלא היו חכמים ממש קבעום, ורק בפסקה הבאה הוא נדרש לטעויות שבמקצת תשובות הגאונים. (השווה: הראב"ם, כפאיה [דנה], עמ' 179, התרגום בשינוי קל: וצריך אתה לדעת, שיש במנהגות בני הגלות בתפילותיהם ובקריאתם בספר תורה סוגים שונים של שיבושים, המורכבים משעשועי ראשים [רוסא] וכו'; וראה: פרידמן, מחלוקת לשם שמים, עמ' 256, הערה 39).

60 תשובות הראב"ם, עמ' 109 (בשינויים קלים בתרגום). יש להעיר שכאן רומז הראב"ם על דעתו

כתאב אלחאוי. אחת הידיעות החשובות שמספק לנו כתב־יד א היא בדבר זְהוּתו של מחבר כתאב אלחאוי, ספר המאסף, הוא ר' דוד ביר' סעדיה (שם, ע"ג, שורה 2–3). חכם זה היה דייך, שפעל בספרד, במחצית השנייה של המאה האחת־עשרה, ומן המאסף שלו מביאים כמה מחברים בימי־הביניים. על פרשה זו ועל הנלמד בעניינה מכתב־היד שלנו נכתב לאחרונה, ואין טעם שנחזור על הדברים כאן.⁶¹ כתב־יד רבים מכתאב אלחאוי זוהו בין קטעי הגניזה, בייחוד בידי ד' סקליר, ויש לקוות שלא יתעכב הרבה פֶּרְסוּמָם.⁶² (על דיוק נוסח התשובה מאת רב האיי גאון שבכתאב אלחאוי, ראה להלן בסוף הדיון על רה"ג.)

תשובת רב האיי גאון וטענת הראב"ם על מהימנותה. לתמיכה בשיטתו, שלעשרים וחמישה הזוזים של מוהר הבתולות גובים עשרים וחמישה דרהמים ערביים, מביא החכם מתימן ראיות מתשובות גאוני, ובהן מובאות מתשובה מאת רב האיי גאון שמצא בכתאב אלחאוי. לתשובה זו ייחס הראב"ם חשיבות יתרה, והוא נדרש, בסתם, לטענות שבה אף שלא הזכירן השואל (ואם יאמר האומר ... ואולי יבוא טועה או תולה טעות בזולתו לטעון' וכו').⁶³ מלבד טענותיו הענייניות, דוחה הראב"ם את כלל הראיות שבתשובות החולקות על שיטתו, וטוען, שנשתבשה העתקתן של התשובות, שלא דייק המשיב בשעת כתיבתן, או אולי כתבן בצעירותו, אך אילו נשאל לאחר זמן, היה חוזר בו ומורה כהלכה. אותן טענות טען הראב"ם 'בדרך כלל' במבוא הכללי לקובץ התשובות סימנים פב–צד. הוא מפנה אליהן בייחוד בקשר לתשובה מכתאב אלחאוי 'המיוחסת' ('אלמנסוב') לרב האיי גאון; ובאמרו 'המיוחסת' בוודאי הוא מטיל ספק גם בעצם הייחוס לרה"ג.⁶⁴ לכאורה, אין אלה הסברים של ממש,

בעדיפות החכמים האחרונים על פני החכמים הראשונים ועל שיטתו בכלל 'הלכתא כבתיאיי' — ראה: כפאיה (דנה), עמ' 176 ואילך — שיש בה חידוש גדול לעומת המקובל אצל שאר רבותינו הראשונים (על דבריהם ראה: תא־שמע, הלכה, עמ' 58 ואילך), ובכוונתי להידרש לסוגיה זו במקום אחר (ראה עתה: רפלד, הלכתא, עמ' 120, הערה 2, שעמד על החידוש בשיטת הראב"ם). וראה עוד להלן, הערה 229.

- 61 ראה: פרידמן, סקירה מוקדמת, עמ' 40–43; סקליר, אלחאוי.
 62 כפי שהעיר לי ד"ר סקליר, ההצעה שבמאמרי, 'ההלכה', עמ' 96–97, לזהות כתב־יד מסוים כחלק מכתאב אלחאוי בטעות יסודה.
 63 תשובות הראב"ם, עמ' 116, 117, בתרגום; עיין לעיל, סימן א.
 64 תשובות הראב"ם, עמ' 109, 111; ראה שם, הערה 21. הספק בייחוס נשמע גם מן האמור בעמ' 111 (בתרגום): 'שהזכיר בעל ס' אלחאוי ז"ל שנמסר לו בשם רבינו האיי גאון ז"ל', ואולי אף באמור בעמ' 109 (התרגום בשינויים קלים): 'שנשתבשו בשעת העתקתן ממי שנמסרו בשמו ('עמן נקלת ענה')'. אשר לשאלה אם 'מנסוב' = מיוחס] מורה על ספק בזהות המחבר (אצלנו, עמ' 111), ראה: דנציג, מבוא, עמ' 56–57 והערה 95 (יש להשמיט את סימני הקריאה אחרי 'מנסוב' ו'מנסובה' שם), 707; ברודי, מחקר, עמ' 145, הערה 34. ואף־על־פי שנראים דבריו של דנציג, שאין ל'מנסוב' אופי שלילי בכל מקום, בוודאי שזאת הייתה כוונתו של הראב"ם כאן.

ומתברר, שהראב"ם בעצמו אמרם כדי ללמד זכות על החכמים: 'ודבר זה צריך להיאמר למען כבוד מורי הוראה הללו ז"ל, שהם גדולים ממנו, ומשפע חכמתם המרובה מתפרנסות ידיעותינו הקצרות'.⁶⁵ בין כך ובין כך, יש מקום לכדוק אפשרות כזאת בקשר לתשובתו של רב האי גאון, אשר, אמנם, חזר בו כמה פעמים מהוראותיו הקודמות, ובאחת מתשובותיו (בעניין אחר) העיד על עצמו שאת שיטתו הראשונה כתב בצעירותו.⁶⁶

התשובה המצוטטת מכתאב אלחאוי מובאת בשלמותה בתשובות הגאונים הרכבי, סימן עג (עמ' 37 ואילך)⁶⁷ ובחלקה בהלכות בכורות לרמב"ן.⁶⁸ לפנינו ובהלכות בכורות לרמב"ן נאמר במפורש שהיא תשובת רב האי גאון. האמור בתשובה הזאת על סכום כסף הכתובה תואם את דברי רה"ג אף בספר משפטי שבועות שלו, וכן מובא בשמו בפסיקתא זוטרתא.⁶⁹ ברם עצם ריבוי המקורות המזהים את רה"ג כבעל התשובה אינם מוציאים אותנו לגמרי מידי הספק. באוצר הגאונים לכתובות, התשובות, סימן שסג, עמ' 144, באה התשובה הזאת:

כתב [רב האי גאון ז"ל] בתשובה: המקדש את האשה וכתב לה כתובה ונכנס אצלה בלא חופה אע"פ שקלקל עמה אין לה אלא כ"ה של תורה שהן ל"ה וד' שתותים ואיסר, ע"כ.⁷⁰

- 65 תשובות הראב"ם, עמ' 109–110.
- 66 ראה: אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, עמ' 115–116, סימן רצט (תשובות הגאונים הרכבי, סימן עד — היינו התשובה הבאה בקונטרס שנשלח לסגלמאסה; על תשובה זו וייחוסה לרה"ג ראה: אברמסון, במרכזים, עמ' 53–54): 'זמן כמה שני הוה סברין למימר ... ולבסוף עיינא וחזינא דטעותא היא'. ועיין שם, שם, עמ' 311, סימן תשכב; שם, פסחים, עמ' 81, סימן קצב, עמ' 166; שם, יום טוב, עמ' 23 (במפתח, שם, עמ' 67, בטעות דפוס: 53), הערה א, ג. על פסק אחר שהצטדק רה"ג שנמשך בו בצעירותו אחר רס"ג, ראה: אברמסון, מדרך המתרגמים, עמ' 241, הערה 4; הנ"ל, פירוש ר"ח, עמ' 155 (תודתי לפרופ' צבי גרונר על שהפנה את תשומת לבי למקום זה; הידיעה מובאת בשם ר' דוד ביר' סעדיה, הוא מחבר כתאב אלחאוי), ועוד על חזרתו של רה"ג שם, עמ' 80, 86, 96.
- 67 על כתב-היד ודיוק ההעתקה, ראה לעיל, הערה 12, 14, 17. הרכבי כבר שיער שהתשובה 'בודאי לרש"ג או לרה"ג'; ראה: תשובות הגאונים הרכבי, עמ' 353, ועיין שם, עמ' 417.
- 68 הרמב"ן, הלכות בכורות, עמ' קפו: 'והכין אמר רבינו האי גאון ז"ל בתשובה'.
- 69 התשובה נדפסת גם באוצר הגאונים, כתובות, התשובות, סימן קכד–קכה, עמ' 40 ואילך (ושם, הערה ד, אפניות) והיא רשומה אצל גרונר, רשימה, עמ' 77, מספר 1100. בתשובות הגאונים הרכבי, סימן עג, נשמט שם המשיב; ראה להלן. משפטי שבועות ופסיקתא זוטרתא, ראה: אוצר הגאונים, שם, עמ' 163.
- 70 תשובה זו רשומה כתשובת רה"ג אצל גרונר, שם, עמ' 37, מספר 433. 'איסר' הוא אחד מעשרים וארבע, כמפורש להלן בפנים, ד"ה למעשה $(17/24 = 4/6 + 1/24)$: $35.71 = 25 \times 10/7 = 35.71$ = 17/24 35; ראה לעיל, בראש סימן א.

שתי התשובות הללו, זו האומרת שכתובת אישה כ"ה דרהם ערבי וזו האומרת שהיא ל"ה דרהם ושבעה-עשר חלקי עשרים וארבע, תרתי דסתרי הן! יש מקום לטעון, אם כן, שצדק הראב"ם, וחזר בו רה"ג.

אולם רב האי גאון ז"ל (המוסגר) אינו אלא השלמתו של לויך באוצר הגאונים. התשובה לקוחה מספר אורחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל, ושם היא מתחילה: 'עוד כתב בתשובה אחרת המקדש' וכו'.⁷¹ לפניך נמצא אמנם: 'כתב ה"ר האי גאון ז"ל בתשובה: המארס את האשה וכתב לה כתובה ולא כנסה (לגרשה) [וגרשה], אע"פ שכתב לה ארבע מאות וזו או תכשיטין ארבע מאות וזו או יתר, אין לה אלא כ"ה זוזים בלבד ע"כ'.⁷²

למעשה, הדברים מסובכים למדי. התשובה הראשונה שבאורחות חיים ('כתב ה"ר האי גאון ז"ל בתשובה: המארס את האשה וכתב לה' וכו'), מובאת בעילום שם בשערי צדק, ד, ד (נט ע"א), סימן כז (אוצר הגאונים, שם, עמ' 168, סימן תכ). מיד אחריה, בסימן כח (אוצר הגאונים, שם, עמ' 144, סימן שסד): 'וששאלתם כמה הויאן? שלשים וחמשה וארבע שתותים ואיסר שהוא רובע בשתות של ערביים והן במשקל כ"ה דינרי זהב. עד הנה'. השאלה 'כמה הויאן?' תלויה על בלימה. ניתן לשער, שהיא מוסבת על 'אינו נותן לה אלא עשרים וחמשה' שבסוף סימן כז.⁷³ לכאורה, יש בזה חיזוק לשיטה המיוחסת לרב האי בספר אורחות חיים ('שהן ל"ה וד' שתותים ואיסר'). ואולם, סימנים כג-כח שבשערי צדק (שבסופם, כאמור, 'עד הנה') באים אחרי תשובה, סימן כב, המיוחסת לרב שר שלום גאון.⁷⁴ ואמנם האמור בסימן כח דומה לדברי רב שר שלום גאון בסימן כב: 'שהרי כאן לבתולה עשרים וחמשה זוזים של כסף משקל עשרים וחמשה זוזים של כסף משקל עשרים וחמשה זוזים'.⁷⁵ היינו, על המשקל אנו סומכים (ומכאן 'שהן ל"ה וד' שתותים ואיסר').

71 מהדורת מ' שלעזינגער, ברלין תרס"ב, עמ' 96.

72 אוצר הגאונים, שם, עמ' 168, סימן תך, והיא רשומה אצל גרונו, שם, עמ' 37, סימן 434.

73 נראה שאין זו אלא תשובה אחת, והחלוקה לשני סימנים שבשערי צדק מיותרת. וכן כתב מילר (מפתח, עמ' 98, הערה לז): 'וסי' כ"ז וכ"ח שייכין להדדי ואחת הן'. גם אפשר שחזרו ושאלו את הגאון על השיעור של כ"ה זוז שהזכיר בתשובה הקודמת, ושתי התשובות צורפו יחד. אולם ייתכן, שהשאלה מוסבת על סימן כב (וכן הסיק וינברג, רש"ש"ג, עמ' לח), ראה להלן.

74 מילר (שם, עמ' 98, הערה לז) פקפק אם סימנים כג-כח (אצלו בטעות-דפוס: כט) הם אמנם לר' שר שלום, ולויך (אוצר הגאונים, שם, עמ' 168, הערה ג, ויש טעות-דפוס אצלו באפניה למילר) דחה את ספקו בדבר, וקבע את סימן כז בוודאות כתשובת רה"ג על-פי הזיהוי באורחות חיים, וכן דעתו של וינברג (שם, עמ' לז-לח).

75 לסימן כב, ראה: וינברג, שם, עמ' קכט-קל (סימן קכג). המילים 'משקל עשרים וחמשה זוזים של כסף' נראות כאילו נכתבו בטעות סופר, בשל הדומות, ווינברג הקיפן בסוגריים. אולם אין הכרח בדבר, וניתן לפרש כך: כאן כ"ה זוז אינם עשרים וחמישה מטבעות של כסף (דרהם) אלא משקל עשרים וחמישה זוז של ימי חז"ל, שהם משקל עשרים וחמישה זוזים (מתקאל').

סוף דבר, התשובה הקובעת שבעד כסף כתובת אישה גובים עשרים וחמישה דרהמים ערביים, שמביא החכם מתימן מכתאב אלחאוי, נקראת בפירוש על שם רב האיי גאון במקורות שונים, שיטתה תואמת את דבריו בספר משפטי שבועות שלו, המובאים בשמו אף בפסיקתא זוטרתא, וסגנונה מראה שאמנם משלו היא. וכבר הוכיח ש' אברמסון שכל הקונטרס שבתשובות הגאונים הרכבי, סימנים סח-פא, שלח רב האיי גאון לר' יוסף בן ר' עמרם ראש בית דין של סגלמאסה.⁷⁶ השיטה הקובעת את שיעורה כ"ל"ה וד' שתותים ואיסר' מיוחסת בעקיפין ('עוד כתב ... עד כאן') לרה"ג באורחות חיים ולרב שר שלום גאון ('עד הנה') בשערי צדק. הייחוס באורחות חיים הוא בחינת ספק-ספקא, ואין במשקלו כדי לקבל את השערותו הסתמית, הכללית, של הראב"ם לגבי התשובה ההיא, ולומר שרב האיי כתב אותה אחרי שעיין בהלכה, וחזר בו. מסתבר אפוא, שאמנם תשובת רב שר שלום היא,⁷⁷ וניתן לשער שהיא אחת מן התשובות שקיבלו אנשי סגלמאסה קודם לכן, שעליהן חלק רב האיי.

עוד יש לציין שבתשובות הגאונים הרכבי, סימן עג, לא זוהו השואלים הפונים לרה"ג, ובכתב-היד המתפרסם להלן מפורש שהם אנשי סגלמאסה.⁷⁸ וכן אפשר שנוסח התשובה עצמה מדויק יותר לפנינו מאשר בכתב-היד של תשובות הגאונים הרכבי.⁷⁹

רב סעדיה גאון. כפי שראינו, בתשובתו המצוטטת מכתאב אלחאוי (כתב-יד א, ע"ג, שורה 9 ואילך) פוסק רב האיי גאון שכסף הכתובה הוא כ"ה דרהם ערבי, וזאת מפני שכתובת אישה היא מדרבנן. וכן מודגש בדברי החכם הכותב את ה'דרג', שהלכה פסוקה היא שכתובת אישה מדרבנן (שם, שורה 2). ואמנם, כפי שכבר נאמר לעיל, העמדת מאתיים זוז של כסף הכתובה על סכום של עשרים וחמישה זוז — כפי שאנו מוצאים בגמרא הסתמית בב"ק פט ע"ב — היא בהכרח על-פי השיטה האומרת שכסף הכתובה מדרבנן, שהרי 'שלבבריהם כסף מדינה', ושוויו אחד משמונה (כמפורש בדברי רב נתן אב הישיבה, שם, שורה 13 ואילך).

רב סעדיה גאון אף הוא מצוטט אצלנו כאומר (בתרגום): 'זהדרהמים האלה, שהם

76 ראה: אברמסון, במרכזים, עמ' 46 ואילך, ושם, עמ' 52–53, על סימן עג. השואל, ר' יוסף בן ר' עמרם ראש בית דין של סגלמאסה, נזכר בראש הקובץ (הרכבי, עמ' 32), אבל לא כתוב שם מי הוא המשיב.

77 ואמנם וינברג (רשש"ג, עמ' לח) קובע שסימן כח הנ"ל משל רב שר שלום הוא, אולם משום-מה הוא לא הביא אותו בפנים ספרו בין תשובות הגאון.

78 ראה להלן, הערה 150.

79 ראה הערה 28, 155. ועוד ראה: אסף, תה"ג (תש"ב), עמ' 89: 'למ' שרירא וחמודו ר' האיי ז"ל, מן דרג כמה שיעור המוהר'. אסף (שם, הערה 3) מפנה לתשובות הגאונים הרכבי עג, אך דומה שזו הייתה תשובה אחרת שבפתיחתה 'כמה שיעור המוהר', והיא הראשונה ב'דרג' (ל'דרג' ראה לעיל, הערה 37).

זווי דטיאעי, של שמינית הם, שמשקל כל שמונה מהם הוא דרהם בדרהמים הערביים הללו' (שם, שורה 12–13), ובגין הדברים הללו הביא שכטר פסקה מכתב־יד א בספרו סעדיאנה (עמ' 60), כנוצר. ואמנם מפורש בספר השטרות של רס"ג שכתובת אישה היא כ"ה זוזים לכתולה וי"ב ומחצה לאלמנה.⁸⁰ וכן בהדיא בסידור רב סעדיה גאון: 'ואקל מא יכון קד כתב'⁸¹ להא פי אלכתובה כ"ה דרהמא ללבכר וי"ב דרהמא ונצף ללראגע' וכו' [= והפחות ממה שצריך לכתוב לה בכתובה כ"ה דרהם לכתולה וי"ב דרהם וחצי לנישאת בשנית וכו'].⁸² מכאן עולה לכאורה, שלפי שיטתו כתובת אישה מדרבנן. ברם, בפירושו לשמות כ, יג, אומר רס"ג שהתורה אוסרת נישואי 'מתעה' (נישואין זמניים) אף-על-פי שהם ב'כתאב', כלומר, בשטר כתובה.⁸³ מכאן משמע, שכתובת אישה מדאורייתא.⁸⁴

אולם אין סתירה בדברי רס"ג. כאחת הדוגמות לנחיצות התורה שבעל-פה מציין הגאון את דין הנישואין: 'שאנו מסכימים שאינם אפשריים בלי מוהר [צדאק], דהיינו כתובה, ואינה מפורשת בתורה'.⁸⁵ ובספר השטרות שלו הוא אומר שעשרים וחמישה זוזים הם 'דחזן לה מן אורייתא'.⁸⁶ מסתבר, שזו היא שיטת רבן שמעון בן גמליאל:

- 80 ראה: פרידמן, נישואין בא"י. א, עמ' 249, הערה 37; בן-ששון, שרידים, עמ' 221, 233; בן-ששון וברודי, עמ' 76, 85.
- 81 ראה: בלאו, דקדוק, עמ' 185.
- 82 סידור רס"ג, עמ' צז (מצוי בכתב־יד TS Ar. 50.178; מובאה מן הסידור בכתב־יד TS NS 329.1000); התרגום בשינוי קל.
- 83 ראה: צוקר, תרגום רס"ג, עמ' 478; פרידמן, ההלכה, עמ' 100–101.
- 84 ראה: צוקר, שם, עמ' 478, הערה 61, עמ' 516; עיין: פרידמן, שם, עמ' 101, הערה 46. כמו רס"ג מפרש גם המחבר הקראי האלמוני שאת דבריו מביא צוקר (עמ' 485) — שיהודה לא בעל את כלתו תמר אלא לאחר שקידשה קידושין גמורין, ולדבריו יש נגיעה גם לשאלת כתובה דאורייתא (על-פי כתב־יד TS Ar. 50.172 — כצ"ל שם, עמ' 488, הערה 1): 'ואנמא לם ידכר אלכתא פיה עטית דרהם לעלת אנהא תואיב זאל ענה אחד (!) אלכתולים פלהא אן תרצא במא רצית דון אלכמסין דרהם'. התיבה 'אחד' היא בראש שורה. אם נניח שאל"ף זו היא אל"ף קדימה, מציע אני לתרגם: 'ואמנם לא הזכיר את שטר הכתובה, שיש בו מתן המעות (דרהמים), כי אם הן בעולות, בטל ממנו שיעור הכתולים, והן יכולות להסכים למה שיתרצו בו, פחות מחמישים דרהם'. (ואם נאמר שהמעתיק חילק את המילים במקור בצורה לא נכונה, וצ"ל — על-פי התיקון שהציע צוקר — 'ענהא חד', נתרגם: '... בטל מהן' וכו'. צוקר מתקן את הטקסט תיקון נוסף ומתרגמו, בעמ' 488–489, בדרך אחרת.) עיין: פרידמן, פרשת תמר, עמ' 57 ואילך (שיניתי כאן מעט מן התרגום המוצע שם, עמ' 61, הערה 13). וראה עוד: ארדר, מצוות, עמ' 118.
- 85 צוקר, פירושי רס"ג, עמ' 14 (מקור), 184 (תרגום), ראה שם, הערה 96.
- 86 ראה: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 248–249; הנ"ל, כתובת אישה, עמ' 93–94; בן-ששון, שרידים, עמ' 219, 233; בן-ששון וברודי, עמ' 75, 85. כפי שאנו רואים במקומות הנזכרים, כתוב בספר השטרות לרס"ג גם על י"ב זוז וחצי (של כתובת יבמה) 'דחזן לה מן אורייתא', וזאת, כנראה, אגב גררא. על הנוסח 'דחזו ליכי מדאורייתא' בספר השטרות לרה"ג, ראה: אסף, השטרות, עמ' 14, הערה 3, ומה שציין שם לגינצבורג. וראה גם פירוש רשב"ח (עמ' נג)

'רשב"ג אומ' כתובת אשה אין לה קיצבה מן התורה, דהיינו, יש כתובה מן התורה אבל שיעורה נקבע רק על-ידי החכמים.⁸⁷

אף לקביעת שווי הפרוטה שאישה מתקדשת בה סמך רב סעדיה על המטבע הערבי: 'אן אלפרוטה גז פצה מן קצב גזא מן מתקאל דינאר אלערב' [= הנה הפרוטה חלק כסף מקצ"ב חלקים ממתקאל דינר הערבים]. ורב שרירא ורב האי נשאלו על דבריו, ודחאום.⁸⁸

פירוש רבנו נתן אב הישיבה זצ"ל. שכטר שם לב למובאה מפירושו של רבנו נתן אב הישיבה למשנה כתובות א, ב שבכתב-יד א (ע"ג, שורה 13–16), והוא פרסם אותה בספרו סעדיאנה עם דברי רס"ג שם. באותה שעה לא היה ידוע כלום על הפירוש ועל ר' נתן, ושכטר שיער שהיה זה ר' נתן בן יהודה דודו הזקן של רב שרירא גאון.⁸⁹ לא חלפו עשרים שנה ובזכות תגליות חדשות מן הגניזה, בייחוד תגליותיו של " מאן, נודעה דמותו של ר' נתן אב הישיבה בן אברהם, חכם ומנהיג ציבור שהיה פעיל בישיבת ארץ-ישראל ויריבו של ר' שלמה ב"ר יהודה על ראשותה בשנים 1038–1042.⁹⁰ ואמנם שנים אחדות לאחר מכן, כעשרים וחמש שנה לאחר הפרסום שפרסם שכטר מגניזת קאהיר, גילה ר' יחיא קאפח, בסיוע נכדו הצעיר יוסף קאפח – בגניזה שבבית הקברות היהודי שבצנעא, תימן – כתב-יד של חיבור בערבית-יהודית שהוא ילקוט פירושים למשנה המיוסד על פירושו של רבינו נתן אב הישיבה

לבראשית לד, יב: 'וקאל כסף ישקול והי כ"ה דרהמא ללבכר וי"ב דרהמא לתייב' [= ואמר 'כסף ישקול' (שמות כב, טז), והם כ"ה דרהם לבתולה וי"ב דרהם <ומחצה> לבעולה]. ראה הערתו (מס' 123) של גרינבאום שם, ומה שציין לפירוש רשב"ח לכתובות י, ד, המצוטט בפירוש רבנו נתן אב הישיבה (כצ"ל), אינו שייך לעניין.

87 מכילתא דרשב"ג, עמ' 209. השווה: הרמב"ן כתובות, עמ' 271: 'מדברי תורה כל מוהר שהסכימו בסך שניהם הוי מוהר, ואתו רבנן תקנו' וכו'. עיין: פרידמן, נישואין בא"י, א, עמ' 250–251; הנ"ל, כתובת אישה, עמ' 92–93; ועל המסורות על ההתפחות ההיסטורית בכסף הכתובה: הנ"ל, אישות.

88 תשובות הגאונים הרכבי, סימן שפו, עמ' 200 ואילך (העתקתי את לשון רס"ג מתצלום כתב-היד); אוצר הגאונים, קידושין, התשובות, סימן נו, עמ' 19 ואילך. ראה לעיל, הערה 24.

89 שכטר (סעדיאנה, עמ' 60) כותב, שכנראה היה ר' נתן אב הישיבה דודו הזקן ('grand uncle [Aluf]') של רש"ג. שמא לא נתחורתי בדבריו, אך דומה שהוא טעה בפירוש התואר 'אלוף' שבאיגרת רש"ג, עמ' 117: 'רב נתן אלוף אחי אבינו'; ראה: פוזנאנסקי, עניינים, עמ' 60–61. כסבור אני שאלוף הוא אחד משבעים חכמי הישיבה ('סנהדרין'); ראה: ר' נתן, עמ' 87, ובמקור הערבי, כתב-יד TS Ar. 48.121 וכתב-יד ENA 2591.21, אצל בן-ששון, המבנה, עמ' 194. אולם החוקרים רגילים לומר שאלוף וראש כלה אחד הם (ראה: פוזנאנסקי, שם, עמ' 45 ואילך). לדעתי, הם שגו בהבנת דברי ר' נתן. בקטעי הגניזה הנזכרים, שורה 11–12: 'ורבמא כאנו אכתו מנהם פי אלעלם ולם יקדמו ראשי [כלה] לא לנקאבהם' וכו', ותרגומו: ויש אשר עולים עליהם (האלופים על ראשי הכלה) בחכמה. ולמה מתמנים ראשי כלה? לא בגלל מעלתם וכו'.

90 לסיכום מעודכן ולדיון בפרשת ר' נתן בן אברהם, ראה: גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 562 ואילך.

בן אברהם החסיד זצ"ל. לימים (בשנת תשט"ו), פורסם החיבור בתרגום עברי מעשה ידי הרב יוסף קאפח.⁹¹

ייתכן שהחכם מתימן הכותב לראב"ם מצטט במישרין מפירוש המשנה של ר' נתן אב הישיבה, שלא הגיע אלינו, ולא מאותו חיבור שגילה ר' יחיא קאפח, שבו נוספו ביאורים משל אחרים.⁹² ש' אסף כתב סקירה על ילקוט הפירושים ההוא. אבל נעלם ממני היסוד להשערתו התמוהה, ששני ר' נתן אב הישיבה היו, האחד, ר' נתן אב הישיבה שפירושו שימש יסוד לילקוט, ושני, ר' נתן אב הישיבה אחר, שמפירושו מובא בכתב-היד שלפנינו (וראה להלן).⁹³

בגלל טעות בקריאת החתימה שעל שטר קטוע ובקריאת תאריכו סבר מאן שהיה עוד נתן אב הישיבה — כנראה נכדו של הראשון — שהיה בין החיים עוד בשנת 1096.⁹⁴ חוקרים אחרים נגררו אחריו וקבעו את זמן חיבור פירוש המשניות של ר' נתן אב הישיבה לסוף המאה האחת-עשרה.⁹⁵ אולם לאמתו של דבר נכתב אותו שטר בשנת 1076, והוא מעיד שר' נתן כבר לא היה בין החיים.⁹⁶ כפי שקבע מ' גיל, נתן אב הישיבה בן אברהם נפטר בין השנים 1045–1051, ויש לייחס את חיבור פירוש המשניות אפוא לאותה תקופה.⁹⁷ ביאוריהם של אחרים שחיו לאחר השנים ההן נוספו בידי העורך האלמוני של הילקוט, ואולי לר' נתן שייכים רק הביאורים שאינם נזכרים בשם אומרם.⁹⁸

הרמב"ם. גם את דברי הרמב"ם בפירוש המשניות ובמשנה תורה ('החיבור')

91 ראה סיפורו של הרב קאפח על חשיפת כתב-היד: משניות הוצאת 'אל המקורות', בסוף סדר זרעים, א, עמ' 6 ('זכורני בהיותי כבן עשר שנים'). השווה: קאפח, דברי צדיקים, עמ' 17–18 (ושם, הערה 30: 'בהיותי כבן אחת עשרה שנה').

92 טקסט המובאה מתאים בתוכנו למצוי בקובץ אבל לא בלשונו. ראה להלן, בהערות לטקסט, ועיין עכשיו: פוקס, המשנה בתימן, ושם, עמ' קסו–קסז, מתפרסם קטע מפירוש ר' נתן אב הישיבה לתחילת מסכת ברכות.

93 אסף, פירוש (תקופת הגאונים, עמ' רצד ואילך); הנ"ל, קובץ, עמ' 236, הערה 14: 'זוהי הבאה ראשונה מפירוש רב נתן ... הבאה אחרת בשם רב נתן ישנה בקטע שהדפיס שכטר בסעדיאנא עמ' 60, אבל נראה שאין זה רב נתן שלנו'. אולי השערתו של שכטר, שכתב-היד שלנו הוא מקובץ של שו"ת הגאונים, הטעתה את אסף. ראה בהערה הקודמת, ועיין: פוקס, המשנה בתימן, עמ' קסב, הערה 10.

94 מאן, היהודים, א, עמ' 193–194; ב, עמ' 200–201.

95 אסף (תקופת הגאונים [הספר פורסם מעיזבון], עמ' רצו) כבר ידע לספר: 'רב נתן בר אברהם היה אב הישיבה הארצי-ישראלית בזמן גאונותו של רב אביתר. למשרה זו נתמנה לנכון בשנת תתנ"ה, זמן מועט לפני מסע הצלב הראשון!'

96 ראה: פרידמן, נישואין בא"י, ב, עמ' 147; הנ"ל, סקירה מוקדמת, עמ' 44.

97 גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 582–583, 604, הערה 899.

98 אולם גם הוא שאל ממקורות שונים; וראה: אברמסון, מבוא ה, עמ' רג ואילך. ועיין עוד: פרידמן, סקירה מוקדמת, עמ' 42–45; שלוסברג, רב נתן; פוקס, המשנה בתימן; הנ"ל, תשלום.

מצטט הכותב, והוא אף נושא ונותן בהם.⁹⁹ אולם לא נראה שהוא מייחד להם מקום של בכורה. כידוע, נמתחה ביקורת חריפה על הרמב"ם על שאין הוא מזכיר את מקורותיו במשנה תורה. חכם תימני אחד (אבן אלימני), שש"ד גויטיין זיהה כר' אברהם בן רב שלמה הרב אלימני, אף התלונן על שהראב"ם אינו מציין בדרשותיו את דברי התלמוד. כבר שיערתי במקום אחר ש'בעל התלמוד' שבא מקאהיר לפוסטאט לבית מדרשו של הרמב"ם, והשמיע ביקורת בשעה שלימד הרב שיעור במשנה תורה — על שאיננו מביא את הסוגיה התלמודית — היה, אולי, מ'רינון שלמה ידיע אלגבלי (מן דו אלגבלה, תימן), אביו של ר' אברהם בן הרב אלימני הנזכר.¹⁰⁰

ויש לבאר, שהביקורת הזאת על הרמב"ם — ועל בנו — איננה רק שמא ישתכח שם התנאין והאמוראין' או מפני שאולי הבאים לפסוק הלכה על-פי משנה תורה בלבד לא יבינו את דבריו כראוי ויטעו בהלכה, אם אינם מכירים את הכתוב בתלמוד, כמשתמע ממכתבו של ר' פינחס הדיין מאלכסנדריה לרמב"ם.¹⁰¹ אדרכה, יש בכך ערעור על סמכותו הבלעדית, שעל-פי דבריו בלבד — גם אם יהיו חתוכים וחד-משמעיים — פוסקים את ההלכה, ללא ההזדקקות לראיות מן התלמוד (ומן הקדמונים). וכן עולה בבירור מתשובתו של הראב"ם שעל כסף הכתובה. לאחר שהוא נושא ונותן בפירושו המקורות התלמודיים הוא אומר:

והדה אלדלה אנמא תכלפנא אחצארהא למן לא יקלד אלחבור משנה תורה ויקצד אלשהאוד מן קול רבותינו ז"ל אלתי הי אלצל אלדי אסתמד מנה כל מתאכר בעדהם, ואלא פאלאמר פי אלחבור מן אלטהור פי חיז לא יפתקר לביאן והו קולה ז"ל פי אלפרק אלעאשר מן הלכות אישות פי עיקר כתובה דינרים אלו לא תקנו אותם וכו'.

[= ולא טרחנו להביא את הראיות האלה אלא בשביל מי שאינו סומך ('תקליד') על החיבור משנה תורה אלא מבקש הוכחות מדברי רבותינו ז"ל, שהן העיקר שממנו מתפרנס כל מי שבא אחריהם, ולולי זה הרי העניין ברור בתוך החיבור באופן שאינו זקוק לשום ביאור, והוא מה שאמר ז"ל בפרק העשירי מהלכות אישות (ה"ח), בעניין עיקר כתובה: 'דינרים אלו לא תקנו אותם' וכו'.¹⁰²

99 פיה"מ: כתב-יד א, ע"ד, שורה 1, 6-7; עיין: כתב-יד ב, ע"א, שורה 2. משנה תורה: כתב-יד א, ע"ד, שורה 4-5; כתב-יד ב, ע"א, שורה 9-10.

100 התלונה נגד הראב"ם (בכתב-יד TS 18 J 4.3) התפרסמה אצל גויטיין, התימנים, עמ' 121 ואילך; ראה: פרידמן, סקירה מוקדמת, עמ' 38. ועל 'בעל התלמוד' ראה: הג"ל, רשימות תלמיד, עמ' 527-528.

101 שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' תלח. ראה: פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 524.

102 תשובות הראב"ם, סימן פב, עמ' 115-116 (הטקסט נבדק והועתק מתצלום כתב-היד; התרגום בשינוי קל). המובאה מהלכות אישות י, ח, מצוטטת בשלמותה ונדונה להלן.

הקדמה לספר המצוות שכתב נימק הרמב"ם מדוע פירט שם את הכללים שעל-פיהם הג במניין המצוות, שאם לא כן היה הקורא סובר שהמניין שבספר שגוי

ויכון ענדה דליל אלגלט כונה עלי כלאף מא דכר פלאן ופלאן, אד הכדא הו עקל אכתר אלכואץ פי זמאננא הדא, אנה לא יעתבר צחה אלקול במענאה בל במואפקתה לקול מן תקדם מן גיר אעתבאר ללקול אלמתקדם פנאהיך כיה יכון אלגמהור.

[= ותהיה לדעתו הוכחת הטעות, היותו הפך מה שכתב פלוני ופלוני, כי כך היא דעת רוב יחידי הסגולה בזמננו זה, שאין אמתת הדבר נבחנת בעניינו אלא בהתאמתו לדברי מי שקדם, בלי לבחון את הדבר הקודם, וכל שכן ההמון].¹⁰³

אולם הרמב"ם עצמו התכוון שחיבורו הגדול משנה תורה יתקבל ב'תקליד', היינו, זמכות עליונה ובלעדית שאין לבדוק אחריה או לערער עליה.¹⁰⁴ וכן הוא כותב בהקדמתו: 'כדי שלא יהא אדם צריך לחבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל ... שאדם נורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה, אינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם'. הנה עינינו רואות. אחת-עשרה שנה אחר טירתו של הרמב"ם היו בתימן חכמים שלא זו בלבד שחלקו על הלכה אחת שפסק ולא חייבו את בדיקת מקורות ההלכה לגופם בכלל לפני פסיקתה. חוץ מן הטענה שאין הוא מזכיר את דברי רבותינו, אמר אותו אבן אלימני בביקורתו החריפה על זראב"ם, שהוא 'ביטל כל דברי התלמוד ודברי החכמים ושינה אותם, ואינו מודה בהם כלל'.¹⁰⁵ עקרון האימות העצמאי מפורש גם בדברי רשב"ח שמצטט החכם

10 ספר המצוות (קאפח), ההקדמה, עמ' ו (ראה בלאו, מהדורה, עמ' 299), עיין שם, הערה *44; ובהלכות קידוש החודש (פרנקל) יז, כד (השווה: משנה תורה, מהדורת קאפח): 'שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות שאין בהם דופי אין סומכין על זה האיש שאמרו או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודע'; ועיין: טברסקי, מבוא, עמ' 276, הערה 33. וראה לעיל, עמ' 135, ד"ה הראב"ם דוחה טענה זו.

10 צוקר (מחלוקת, עמ' שכג, הערה 18) מסביר יפה 'תקליד': הסתמכות על דברי אחרים בלא הוכחה; וראה: סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' 145, 160. בספר השטרות לרס"ג, אצל בן-ששון וברודי, עמ' 145, שטר נג: 'שטר אמנה והנן כתאב אלתקליד'. על המעבר לפסיקת הלכה לפי 'תקליד' ביהדות ובאסלאם, ראה: לצרוס-יפה, הלכה, עמ' 209; על 'תקליד' אצל גזאלי, ראה: הנ"ל, יהדות, עמ' 164, ובייחוד מאמרה 'תקליד' (ולשיטת גזאלי המובאת שם יש להשוות את דברי הרמב"ם המגנים את ה'תקליד' כאמונה, שציינתי במאמרי 'רשימות תלמיד', עמ' 546, הערה 108), וראה עוד: פרנק, תקליד; פרידמן, איגרת תימן, פרק ה.

10 כתב-יד TS 18 J 4.3, ע"א, שורה 27-28 (לפי התרגום אצל גויטיין, התימנים, עמ' 126). מניח אני שטענה זו קשורה אף להתנגדות לתיקוניו של הראב"ם בפולחן. ותן דעתך: מדבריו הנזכרים של הראב"ם עולה שיש לקבל את פסקיו של אביו ב'תקליד'. אולם הוא עצמו, לא זו בלבד שלא קיבל אותם מתוך אמונה עיוורת, אלא שגם חלק עליהם לפעמים, וכאשר פסק — בניגוד למשתמע מלשונו התלמוד כפשוטו ולדבריו המפורשים של אביו — שחייבים ליטול ידיים לפני

מתימן שלפנינו, והוא פוסל את המסורות שמוסריהן קיבלו אותן ב'תקליד' (כתב-יד א, ע"ב, שורה 8). אבל החכם דנן דומה שהוא פוסח על שתי הסעיפים. לאחר שנתקבלו אותן מסורות ונתפשט המנהג על-פיהן, הוא מאמצם ומחזקם עד כדי דחיית כל אפשרות וניסיון לערער עליהם, וכדבריו הנזכרים, 'המנהג (ו) הוא הלכה' ואין לעשות את התורה כשתי תורות.

אשר לקבלת כתבי הרמב"ם ב'תקליד' בתימן, מוצאים אנו בפירושו של ר' דוד בן ישע הלוי (תימן, סוף המאה החמש-עשרה)¹⁰⁶ לדברים לג, ו (תרגום): 'והכר את האנשים לפי האמת ולא האמת לפי האנשים ... ודע שרבנו ז"ל כבר שלח לתימן איגרת, ובה ביאור תחיית המתים ... ומקצת אנשי תימן גינו את האיגרת הזאת, וודאי היה אצלם שיש להכחישה, ואמרו, אין היא משל רבנו אלא משל אחר, ולו נתברר להם שהיא משל רבנו ז"ל, מחיבורו ומסידורו, היו מאמתים אותה. והכירו את האמת לפי האנשים ... וכבר גינו אותנו בהרבה מדברינו, עד שאמרנו: הדבר הזה רבנו אמרו, ואז שתקו מן הגינוי עלינו, וזהו עצם הכרת האמת לפי האנשים' וכו'.¹⁰⁷

אולם יש עוד לציין שאפילו מי שמוכן לקבל את דברי הרמב"ם ב'תקליד' לא ימצא שדבריו על שיעור כסף הכתובה הם 'עניין ברור באופן שאינו זקוק לשום ביאור', כטענת הראב"ם הנזכרת. להלן לשונה המלא של אותה הלכה (הלכות אישות י, ח):

דינרים אלו לא תקנו אותם מן הכסף הטהור אלא ממתבע שהיה באותן הימים שהיה שבעה חלקים נחשת וחלק אחד כסף עד שיהיה בסלע חצי זוז כסף. ונמצאו מאתים דינרים של בתולה חמשה ועשרים דינר של כסף ומאה של בעולה שנים עשר דינר ומחצה. ומשקל כל דינר שש ותשעים שעורות כמו

קריאת שמע והתפילה ביום הכיפורים ובתשעה באב, העיר הראב"ם שאילו שמע אביו את ראיותיו שלו, היה מודה לו (כפאיה [דנה], עמ' 70–71; וראה להלן, הערה 198). במקום אחר (שם, עמ' 145), אומר הראב"ם, שאת התירוצים לקושיות שהקשו על תקנותיו בעניין ההשתחויה בתפילה, אינו כותב בשביל האדם השלם באמונתו, המבין דבר כראוי על-פי הסברה והעיון, כי הוא אינו זקוק להם, אלא בשביל 'אדם דתי, תמים, המקבל את דעתו של אחר באמונה עיוורת [מקלד]'. על דברי הרמב"ם שבהקדמתו שנזכרו כאן, ראה: פרידמן, רשימות תלמיד, עמ' 524, ועיין עוד: ENA 2709.56–57 (אצל פנטון, מחלוקת הרמב"ם, עמ' 292–293).

106 ראה: רצהבי, תורתן, עמ' לה–מא.

107 כתב-יד BL Or. 2385 (במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים, ס' 6051), עמ' 207א; Bodl. MS Heb. 2493, fol. 59 (במכון, ס' 22205), עמ' 218ב–219א; חלק מן הפסקה מתורגם, בשינויים, אצל: שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' שטט, עיין שם. ר' דוד בן ישע הלוי מצטט שם את הפסקה מספר המצוות לרמב"ם המובאת לעיל.

שביארנו בתחלת עירובין.¹⁰⁸ והדינר הוא הנקרא זוז בכל מקום בין שהיה מן הכסף הטהור בין שהיה ממטבע אותן הימים.¹⁰⁹

ואף-על-פי שכותב רבנו מהו משקלו המדויק של הדינר ('אותן הימים') וממשיך בהלכה ט: 'אין פוחתין לכתולה ממאתים ולבעולה ממאה, וכל הפוחת בעילתו בעילת זנות' — מי שטען שיש לגבות עשרים וחמישה דרהמים ערביים לכתובה יכול היה להיסמך על הסיפא של הלכה ח: 'והדינר הוא הנקרא זוז בכל מקום בין שהיה מן הכסף הטהור בין שהיה ממטבע אותן הימים'.

זאת ועוד. לעיל הבאנו את דברי רב האי גאון, ובהם הוא מחזק את שיטתו שלכסף הכתובה גובים עשרים וחמישה דרהמים ערביים, על-פי המצוי בסוף מסכת כתובות: 'ואם נשא אשה בארץ ישראל וגירשה בקפוטקיא אזלינן בתר שיעבודא להקל, ואם נשא בקפוטקיא וגירשה בארץ ישראל אזלינן בתר גוביאנא להקל ... ואמרינן אמ' ר' אבא מקולי כתובה שנו'.¹¹⁰ הראב"ם דוחה ראיה זו, וטוען שהמשנה ההיא (כתובות יג, יא) עוסקת רק בתוספת הכתובה, אולם בעיקר הכתובה אי-אפשר להקל.¹¹¹ אצל רבותינו הראשונים מוצאים אנו, אמנם, שיטה כזאת.¹¹² ברם, הרמב"ם מפרש את המשנה ללא חלוקה בין העיקר לתוספת: 'ולכון אלכתובה דרבנן הקילו בה ויזן מרה בחסב מוצע אלזואג ומרה בחסב מוצע אלטלאק, ונראעי פי דלך כלה אלתכפיה עליה פי אלזון'] = ולפי שהכתובה דרבנן הקילו בה, ומשלם פעמים לפי מקום הנישואין ופעמים לפי מקום הגירושין, ואנו מביאים בחשבון בכל זה מה שיקל עליו בתשלום].¹¹³ אדרבה, במשנה תורה (הלכות אישות טז, ג, ו) הוא פוסק: 'שחכמים תקנו כתובה לאשה, ודין התוספת כדין העיקר ... וכן מקולי כתובה שתטול האשה כתובה מן הפחות שבמטבעות. כיצד? נשא אשה במקום' וכו'.

הדברים הללו סובלים, לכאורה, פירוש שיש לשלם את עיקר הכתובה מן המטבע המקומי אף-על-פי ששוויו פחות מן השיעור שקבעו החכמים. פירוש כזה לא מצאתי בין מפרשי הרמב"ם, אבל גם אין אצלם ראיה חותכת ממש לסתור אותו. ראה דבריו המסויגים של הרמב"ן בחידושיו לסוף מסכת כתובות: 'וכלבד שלא לפחות מקיצותן

108 הלכות עירובין א, יב; ראה: משנה תורה (קאפח), ג, עמ' תרן ואילך.

109 לשינויי הגרסה בסוף (שהיה ... שהיה), ראה: הלכות אישות (פרנקל), עמ' תרלח; משנה תורה (קאפח), ה, עמ' רמב: שיהיה ... שיהיה.

110 ראה לעיל, עמ' 160–161.

111 תשובות הראב"ם, עמ' 117–118.

112 ראה: שיטה מקובצת לכתובות י ע"א, ד"ה וז"ל תלמידי ה"ר יונה ז"ל; ק ע"ב, ד"ה רשב"ג אומר; חידושי הריטב"א, כתובות, עמ' תתלד (ובמקום 'לכתובה למנה' — כך גם בשיטה מקובצת — נראה שצ"ל: לכתובת אלמנה).

113 פיה"מ לכתובות, עמ' קיג (התרגום בשינויים קלים).

של חכמים, וכך נראה דעת הר"מ הספרדי ז"ל.¹¹⁴ ובהגהת הרמ"ך, ר' משה הכהן מלוניל, להלכות אישות טז, ו: 'היה לו לכתוב והוא שיהיו מאתים זוז ממטבע מדינה ... דכולי האי לא אקילו בכתובה, וצ'נריך] ע'ניון].¹¹⁵ עדות מכריעה לשיטתו של הרמב"ם בזה, הלכה למעשה, לא מצאתי בתשובותיו, אף-על-פי שזה עניין שהסברה מחייבת שנדרשו לו בבתי הדין במצרים, ובייחוד אם צדקתי שהמנהג שם לפני כן היה לגבות עשרים וחמישה דרהמים ערביים; ומעניין שבניגוד למקומות אחרים, לא הזכיר הראב"ם בתשובתו כאן עדות ראייה ממנהגו של אביו, מהוראה שהורה. דווקא המקורות הנזכרים משל הרמב"ם אינם מופיעים בין המוכאות מדבריו בגיליונות ששלח החכם מתימן לראב"ם, אבל אפשר שהם נכתבו בשורות החסרות בכתב-יד א, ראש עמוד ד. מכל מקום דומה, שטענת החכם דנן שהרמב"ם פסק כשיטתו — 'ואפילו בעל החיבור ז"ל אמר כך, רק שהם סתרו את דבריו והונו אותו בדיניו' (כתב-יד ב, ע"א, שורה 8–9) — איננה אפוא כה מוזרה ודחוקה, כפי שמציג אותה הראב"ם.

ג. הטקסטים

בהערות המלוות את הטקסטים להלן ימצא הקורא גם עניינים הקשורים ללשון ולהוויי בתימן, למשל, 'קד' בערבית-יהודית שלא לפני פועל, 'ז"ל' כברכת החיים והמטבע-המשקולת 'קפלה'.¹¹⁶

שני כתבי-יד קרועים בראשם, וחסרות בהם כמה שורות. אורכו המרבי של כתב-יד א כ-19 ס"מ ושל כתב-יד ב כ-22 ס"מ. הרוחב אחיד: כ-20.3 ס"מ. שניהם כתובים באותה כתיבה, ספק של החכם עצמו ספק של סופרו, והם בעלי אותה צורה. גיוון שיש בידינו גם גיליונות שלמים של ה'דרג' השני, אנו רואים שאורכו של דף היה כ-26–26.5 ס"מ, והוא החזיק 21 שורות. תיאור קודיקולוגי שלם יותר יינתן במחקר שבו יתפרסם כל מה שזוהה מן ה'אדראג'. לשם הנוחות קראתי לצד החיצוני של כתב-יד א, הכולל את הכתובת — המקוטעת עכשיו — המזהה שאלה זו כשאלה לראב"ם: עמוד א. כתיבת השאלה החלה למעשה על הצד השני. הפנימי, והצד הראשון, החיצוני, נשאר ריק. לא ברור אם הכתובת היא נוספה לפני המשלוח או בידי מישהו בחצרו של המקבל, אולם האפשרות השנייה נראית יותר, גיוון שדומה שהיא בכתיבה שונה מכתובת גוף השאלה.¹¹⁷

114 הרמב"ן כתובות, עמ' 272 (ראה שם, הערה 88); ועיין: תשובות הראב"ם, עמ' 117, הערה 64; משנה תורה (קאפח), ה, עמ' שנה, והמקורות שהובאו שם.

115 הלכות אישות (פרנקל), עמ' קמג.

116 'קד' — הערה 121; 'ז"ל' — הערה 139; 'קפלה' — הערה 184.

117 אבל ראה הערה 191.

- [עמוד א (1-2)] [להדרת כג"ק מרינו רבנו אברהם בן הדר]ת כג"ק מרינו רבנו משה זצ"ל.
- [עמוד ב (1)] [...]ואקאם להם (2) אלאח[ואל ...]תך פקד¹²¹ (3) אלאנביא מ' [...]אם ודא. [...]עלם¹²² בצחה מכבראה ענד (4) אכבאר אלמכברין בהא הָדָא [כאן עאלם בא]חואלהא. כָּךְ אלולי אֲשֶׁר חֲכָמִים יגִידוּ (5) ולא כְּחָדוּ מאבֹּתם. וקד גמע פני] הדא אלפסוק אלצפתין אלתינ המא עמדתינ פי (6) באב אלאכבאר אלדי יקע אלעלם בצדק אלמכברין בהא. פאלצפה אלאולי. הו קולה (7) אֲשֶׁר חֲכָמִים יגִידוּ. ואלמראד
- [עמוד א (1-2)] [להדרת כג"ק מרינו רבנו אברהם בן הדר]ת כג"ק מרינו רבנו משה זצ"ל.
- [עמוד ב (1)] [...]ואקאם להם (2) אלאח[ואל ...]תך פקד¹²¹ (3) אלאנביא מ' [...]אם ודא. [...]עלם¹²² בצחה מכבראה ענד (4) אכבאר אלמכברין בהא הָדָא [כאן עאלם בא]חואלהא. כָּךְ אלולי אֲשֶׁר חֲכָמִים יגִידוּ (5) ולא כְּחָדוּ מאבֹּתם.¹²⁴ וכבר צורפו בפסוק הזה שני התנאים שהם שני יסודות (6) בעניין השמועות שאפשר לדעת שמוסריהן דוברי אמת.¹²⁵ התנאי הראשון הוא הכתוב (7) אֲשֶׁר חֲכָמִים יגִידוּ. והכוונה בזה היא שיהיו

- 118 תודתי אמורה למנהלי ספריית אוניברסיטת קמבריג' ולד"ר ש"ק רייף על הרשות לפרסם כתב-יד זה והבא אחריו. קראתי את כתב-היד עם ידידי, פרופ' יואל קרמר, והוא ההנה אותי בהערותיו. אלה הם הסימנים, המשמשים להלן בהעתקת הטקסטים: [] = חסר במקור; < > = כתוב בין השיטין; << >> = מחוק. נקודה מתחת לאות מסמנת, שלא נשתמרה בשלמות או שקריאתה מסופקת.
- 119 שורה זו כתובה בכתיבה אחרת מכתובת שאר התעודה ולאורכה. התי"ו קרועה, ואין לי ביטחון בזיהויה ובהשלמת התיבה.
- 120 חסרות שלוש שורות בראש ע"ב.
- 121 להופעת 'קד' בטקסטים תימניים שלא לפני פועל ואף במשפטים שמניים, ראה: בלאו, להגים, עמ' 90 (על-פי גויטיין); הנ"ל, דקדוק, עמ' 182.
- 122 קריאת שרידי המילים הקודמות מסופקת.
- 123 אין התרגום ודאי. (אפשרות אחרת, עם ההמשך: ידע את מהימנות מוסרן בשעה שהודיע אותן למקבליהן, כאשר [קרא: אדא?] הוא יודע את נסיבותיהן [הערת פרופ' בן-שמאי]). ועיין: סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' לה, עמ' 253.
- 124 איוב טו, יח, מדברי אליפו התימני, המכונה כאן 'ולי' (= צדיק); עיין: בבא בתרא טו רע"ב, שהוא היה נביא שהתנבא לאומות העולם, והשווה: איגרת תימן, עמ' 50-52 והערה 68 שם. ראה לעיל, סימן ב, ודברי רשב"ח ורס"ג על הפסוק הזה המובאים שם. במדרש שה"ש (גרינהוט), א, ז-ח, דף יא ע"א (בהשוואה למהדורת גרינהוט-ורטהימר, עמ' לג, ועיין שם, עמ' 20-21), איתא: אמר הקב"ה לישראל, כשהדבר נעלם [מכם לכו] אצל סנהדרין ... שאלו הם הת"ח (!) ... וכתוב אשר חכמים יגידו ולא כחדו מאבותם וכו'.
- 125 השווה, למשל, מבוא התלמוד לרשב"ח, פרק ב, אצל סקליר, משנת רשב"ח, ב, עמ' 182, שורה 5: 'יעלם צדק אלמכבר בה'.

בדלך הו' אן יכון אלמכברין גמאעה
 עאלמין באחואל (8) אלכבר לם תדכל
 עליהם פי מא אכברו בה שבהה ולא
 קלדו פיה. ואלצפה אלתאניה (9) הו'
 קולה ולא כחדו מאבותם. ואלמרעד בה
 אמתנאע וקוע אלתואטי מן[נ]הם עלי (10)
 מא אכברו בה ואנהם לו תואטו עליה לם
 ינכתם דלך עלי מן סמע בכברהם (11)
 וכאן מן לם יושהד¹³⁰ אלאנביא על אלס
 ולם ילחק זמאנהם לא סביל לה אלי
 מערפה (12) אלא באלכבר ויגב עליה
 קבול אלאכבאר אלואקעה עלי צפאת

המוסרים כקבוצה¹²⁶ יודעים¹²⁷ את
 נסיבות (8) השמועה — שלא נכנס ספק
 בלבם במה שסיפרו ולא קיבלו אותו
 באמונה עיוורת.¹²⁸ והתנאי השני (9)
 הוא הכתוב 'ולא כחדו מאבותם'.
 והכוונה בו למנוע מהם עשיית קנוניה¹²⁹
 על (10) מה שסיפרו, ושאלו היו הם
 עושים קנוניה עליו, לא היה זה נסתר
 ממי ששמע את שמועתם. (11) ומי שלא
 ראה את הנביאים, עליהם השלום, ולא
 חי בזמנם אין לו דרך אל ידיעה (12)
 אלא על-פי השמועה.¹³¹ והוא חייב לקבל

126 או: קבוצה של. השווה: למשל, פרק ב במבוא התלמוד לרשב"ח (סקליר, שם, ב, עמ' 183 ואילך, כמה פעמים), פרק ה (צוקר, מחלוקת, עמ' שכא); עשר שאלות (סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' לו); מגילת סתרים לרב נסים גאון (אברמסון, רנ"ג, עמ' 353); כתב-יד מוצרי VIII, 21.

127 'עאלמין', רוצה לומר, שהם עצמם מכירים את נסיבות השמועה. ראה, לעיל, הערה 53.

128 השווה דברי רשב"ח במבוא התלמוד, פרק א, על-פי כתב-יד מוצרי VI.113, אצל סקליר, משנת רשב"ח, ב, עמ' 180, שורה 17; פרק ב, עמ' 183, שורה 18, עמ' 184, שורה 4, 7 (ושם במקום '..לדן [?] עליהם פיה שבהה ולא קלדו פיה', בוודאי צ"ל: '... דכלת עליהם וכו', השווה המקור אצלנו). פרק ה, על-פי כתב-יד (חל שיבוש כלשהו בהדפסת מספרו) שפורסם אצל צוקר, שם, עמ' שכא: 'ולא אן תדכל פי מתלה שבהה' (יש לתרגם 'ספק', ולא 'שיבוש', כפי שיש שם, עמ' שכב) ולא תקליד'. (בהמשך נפלו טעויות אחדות בהדפסת הטקסט ותרגומו. צוקר לא זיהה את המחבר אל נכון, והוא זוהה בידי אברמסון, מבוא ה, עמ' רו-רו, ושם, עמ' ריד ואילך, חזר אברמסון והדפיס את הטקסט והתרגום כפי שנדפסו אצל צוקר; וראה עוד: צוקר, עינים, עמ' 100-101; אברמסון, הערות, עמ' כה-כו.) כעין הדברים הללו גם אצל רב נסים גאון בספר מגילת סתרים שלו (אברמסון, רנ"ג, עמ' 354, שורה 4-5): 'לא יצח דכול אלשבהה עליהם פי כברהם ולא אלתקליד' (ויש לתרגם שם מעין: אי-אפשר שייכנסו בלבם שום ספק במסורתם ולא שום אמונה עיוורת).

129 'תואטי', קנוניה להמצאת ידיעה כוזבת. ראה, לעיל, סימן ב, הערה 54. השווה: מבוא התלמוד לרשב"ח, פרק ב, אצל סקליר, שם, ב, עמ' 184 ואילך, כמה פעמים; פרק ה, אצל צוקר, מחלוקת, עמ' שכג (אברמסון, מבוא, ה, עמ' ריז).

130 בניין רביעי במקום ראשון; ראה: בלאו, דקדוק, עמ' 75 ואילך.

131 השווה, למשל, תפסיר איוב לרס"ג, בפסקה המובאת לעיל, סימן ב; פתיחתו לפירוש התורה שלו (צוקר, פירושי רס"ג, עמ' 13): 'פאחתגנא אלי קול מן שאהד אלרסול' וכו' — וראה: סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' 160-161; ובתרגום (צוקר, שם, עמ' 181): 'אנו זקוקים לדברי מי שראה את הנביא וכו'; פרק ה למבוא התלמוד לרשב"ח, הסיבה השמינית (צוקר, מחלוקת, עמ' שכ; וראה: אברמסון, מבוא ה, עמ' רטז, הערה 39); מגילת הסתרים לרב נסים גאון (אברמסון, רנ"ג, עמ' 353-354).

מכצוצה אד ליס (13) כל כבר צדק ולא כל כבר כדב פיגב אן תכון ההנא צפאת יביין בהא אלצדק (14) מן גירה וימייז בהא אלחק <<ל>> מן אלבאטל ובין אלדי יגב קבולה מנה ובין אלדי יגב (15) רדה.

ודלך אן גרי ענדנא פי זמאננא הדא אכתלאף מן בעץ אלמעתרצין (16) וכאלפונא פי אשיא <אלדי> נחן שארחהא ואוגבת אלצרורה אלי אלאסתפ>אם ואלאסתרשאד (17) מן רבותינו זל אלסאדה אלפצלא יסודי

את השמועות המתאימות לתנאים מסוימים, כי אין (13) כל שמועה אמת ואין כל שמועה שקר.¹³² וראוי שיהיו כאן תנאים שעל־פיהם ניתן לברר את הנכון (14) מזולתו ולהבחין את האמת מן הבטל ובין מה שחייב לקבלו ממנו¹³³ לבין מה שחייב (15) לדחותו.¹³⁴

וזאת כי בזמננו זה הייתה אצלנו מחלוקת¹³⁵ בגלל כמה מן המתנגדים,¹³⁶ והם חלקו עלינו בדברים אשר אנחנו המבארים אותם.¹³⁷ והצורך חייב לשאול ולבקש הדרכה¹³⁸ (17) מאת רבותינו ז"ל,¹³⁹ האדונים

- 132 יש להשוות את דברי הכותב דנן שבכתב־יד TS Ar. 46.263, ע"ג, שורה 2–3.
- 133 ממוסר השמועות. אבל ניתן לתרגם 'מתוקן', היינו, מתוך השמועות, המצוינות כאן בשם הסוג 'אלכבר' (ביחיד) [הערתו של פרופ' בן־שמאי].
- 134 לפסקה הקודמת השווה הפרק השני למבוא התלמוד לרשב"ח (סקליר, שם, ב, עמ' 181 ואילך); עשר שאלות לרשב"ח, השאלה השלישית, אצל סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' מה, עמ' 275.
- 135 'אכתלאף' במקור. בתשובות הראב"ם, עמ' 110, רבנו פותח את תשובתו (סימן פב): 'דכרתם ... אנכם אכתלפתם פי עיקר כתובה' [= הזכרתם ... שהייתם חלוקים בדבר עיקר כתובה]. ובעמ' 108–109, בדברי ההקדמה שלו לתשובה (כתרגום): 'ולכן אני אומר שכל אחד מבעלי פלוגתא ('אלמכתלפין') הללו ש[נמרס] צ[נורס] שכאו אלינו אגרותיהם ושאלותיהם צריך שישוב אל האמת' וכו'. ומסתבר, שהכוונה שם ב'אלמכתלפין' לבני תימן החולקים בינם לבין עצמם בעיקר הכתובה ובדינים אחרים, ולא כמו שכתוב שם בהערה 8.
- 136 או: המקשים. וכן להלן, ע"ד, שורה 9. (ואצל הראב"ם בתשובתו, עמ' 119: 'אלמעטרך עליה' [= זה שמקשים עליו]).
- 137 כך במקור ('נחן שארחהא'), כבינוני, וכאן, כנראה, משמעו 'אנחנו אשר ביארנו אותם!' (מכך שאין תווית־היידוע 'אל' לפני 'שארחהא' משמע לכאורה שהכוונה לעבר ולא לעתיד; ראה: רייט, דקדוק, ב, עמ' 64–65). ואם הדברים מדויקים, נשמע הד לכעסו של הכותב על שחולקים על סמכותו. 'בדברים' מוסב על כלל ענייני ההלכה שהמתנגדים מחו עליהם, ולא רק על כסף כתובה; השווה כתב־יד ב, ע"א, שורה 17.
- 138 להלן, כתב־יד ב, ע"א, שורה 18–19, מאשים הכותב את החולקים עליו על שאינם מבקשים הדרכה בדברים שאין הם בקיאים בהם.
- 139 בתשובות הראב"ם, סימן סב, עמ' 62–65, שאלה, שבפתיחתה 'יורונו רבותינו' וכו', ועליה תשובה שהשיב הראב"ם. במכתב שנשלח מבית הדין בעדן למצרים בשנת 1153 (וינה, PER H 161 — בחיבורו של פרופ' ש"ד גויטיין ז"ל, 'ספר הודו', שאני מכינו לדפוס: פרק ב, מס' 71, שורה 30–31): 'רבותינו הדיינים שבמצרים זכורים לברכה'; (שם, שורה 53): 'רבות' הדיינים במצר ז"ל. כדרכם של התימנים, מזכיר הכותב את החיים (המכובדים) בברכת ז"ל'. ראה הערותיהם של בן יוסף ופרשל והספרות שצוינה שם, ובקשר לתימנים ראה בייחוד: גויטיין, מכתבים, עמ'

עולם כפירי התעודה שרי מקהלות (18) ישראל ויהודה אד הם נור אלאמה וסראג אלצלמה ודלך אן נחן מעתמדין [עמוד ג (1)] [מ]... [ד]אמר¹⁴⁴ (2) מר הדא קטע אלהלכה והי מדרבנן ולא מדאורייתא. וקד וגד לך¹⁴⁵ דוד ביר סעדיה (3) זל צאחב אלדיואן החסידים,¹⁴⁰ יסודי עולם,¹⁴¹ כפירי התעודה,¹⁴² שרי מקהלות (18) ישראל ויהודה, כי הם מאור האומה ונר לחושך. וזאת כי אנחנו מסתמכים [עמוד ג]¹⁴³ (1) [ד]אמר¹⁴⁴ (2) מר, זהו פסק-ההלכה,¹⁴⁶ והיא מדרבנן ולא מדאורייתא.¹⁴⁷ וכבר נמצאה לר' דוד

218, הערה 11 (המתקן בשתיקה את בנעט, מכתב, עמ' 207). להלן, ע"ג, שורה 3 ואילך, כמה דוגמות של 'ז"ל' כברכת המתים; 'ז"ל' שבכתב-יד ב, ע"א, שורה 13, אפשר שאף היא ברכת החיים.

140 'חסידים', ניתן לתרגם גם: 'אצילים', 'אנשי מעלה', 'צדיקים'; ואין הכוונה לבני התנועה החסידית שעמד הראב"ם בראשה. על המידה 'פצ'ל' ומשמעותה בכתבי הגניזה ובכתבי הרמב"ם ראה: גויטיין, חברה, ה, עמ' 194–196; ועיין: פיה"מ לאבות ה, ו (מהדורת קאפח, עמ' תנח; שילת, אבות, עמ' קג, קסה), בהגדרה של 'חסיד', ובפרק הרביעי של ההקדמה למסכת אבות שבפיה"מ (מהדורת קאפח, עמ' שעט ואילך; שילת, הקדמות, עמ' רלד ואילך, עמ' שפ ואילך). ראה: בנעט, טרמינולוגיה, עמ' 264.

141 על-פי משלי י, כה.

142 ראה: תשובות הרמב"ם, ב, סימן שעג, עמ' 654 ('אביר התעודה'); ג, סימן שנא, עמ' 140 ('מודע התעודה').

143 חסרות ארבע שורות בראש העמוד.

144 האל"ף קרועה, ואין הקריאה ודאית.

145 החלק העליון של שלוש התיבות האחרונות קרוע וחסר, והחלק התחתון מטושטש, ואין לפענח בוודאות אלא את שתי האותיות הראשונות, 'וק'. הקריאה המוצעת כאן אינה אלא השערה בעלמא, שיכולה להתאים לשאריות ששרדו, והיא נסמכת הן על ההקשר והן על הכתוב אצל תשובות הראב"ם, עמ' 119: 'ולא חגה לה לא במא נקל ען בעץ אלגאונים ז"ל ולא במא וגד פי אלחאורי'.

146 ואפשר לתרגם מעין: [ומאחר שאמר ד]אמר מר' זה, הוא פסק את ההלכה. מסתבר, שיש כאן כלל בפסיקת ההלכה, והוא על-פי שיטת הגאונים ש'לא מותבינן תיובתא או סייעתא אלא מן מתניתין או בריאתה דהלכתא היא' [= אין מביאים קושיה או סיוע אלא ממשנה או מברייתא שההלכה כמותה] (אסף, תקופת הגאונים, עמ' רלד, סימן לה [תודתי לפרופ' ירחמיאל ברודי שהפנה את תשומת לבי לכאן], ושם הסביר אסף שהוא הדין דברי אמורא). ועיין עכשיו: אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 177 ואילך. השלמתי [ד]אמר מר', כי המקום היחיד שמצאתי בתלמוד שאפשר, לכאורה, על-פי שיטה זו לדייק ממנו שהכתובה מדרבנן — הוא יבמות פה ע"א: 'בעו מיניה ... שניה לבעל ולא ליבם יש לה כתובה מיבם או לא, כיון דאמר מר כתובתה על נכסי בעלה הראשון ... דאילו לית לה מראשון תקינו לה רבנן משני' וכו'. אבל הדיוק משם שכל עיקר הכתובה היא מדרבנן אינו פשוט, ושמא התכוון הכותב לגמרא אחרת או שיש להבין את הקטע שלנו בדרך אחרת לגמרי, ואין כאן אלא השערה בעלמא.

147 ראה תשובות הראב"ם, עמ' 116 (בתרגום): 'והבאת טעם לזה בהיות הכתובה דרבנן אינה טענה כל עיקר, כי אף-על-פי שהיא דרבנן כבר אמרו "כל הפותח לכתולה ממאתים ולא למנה ממנה

אלמערוף באלחאן¹⁴⁸ אלמשתמל עלי תשובות לר' האיי גאון (4) זל סואל סאלוה פיה אהל סגלמאסה. ונגוןאבה יקול וכתבתון לענין חמשה (5) ועשרין זווי דכסף מוהרי בתולתא הוה מוחזק בידן דכל זוזא וזוזא (6) שיעוריה מתקלא דדינרא דכולהון תלתין ושיתא זווי דכסף מוהרי (7) בתולתא בזווי דטיאעי. וכן אשכחן לכמה גאוני דפסקו בכסף מוהרי (8) <<בתולתא>>¹⁵³ בהדי שיעורא.

ביר' סעדיה (3) ז"ל, בעל החיבור הידוע 'אלחאן¹⁴⁹ וי', הכולל תשובות לר' האיי גאון (4) ז"ל, שאלה ששאלו אותו בעניינה אנשי סגלמאסה.¹⁵⁰ ותשובתו אומרת: 'וכתבתון לענין חמשה (5) ועשרין זווי דכסף מוהרי בתולתא,¹⁵¹ הוה מוחזק בידן דכל זוזא וזוזא (6) שיעוריה מתקלא דדינרא,¹⁵² דכולהון תלתין ושיתא זווי דכסף מוהרי (7) בתולתא¹⁵⁴ בזווי דטיאעי.¹⁵⁵ וכן אשכחן

הרי בעילתו בעילת זנות" (משנה כתובות ה, א; הלכות אישות י, ט). ראה לעיל, סימן א, ד"ה בתשובתו דוחה הראב"ם ואילך.

148 אף-על-פי שהאותיות 'באלחא' קצת קרועות, קריאתן והשלמת החסר ודאיות, ואישורן מצוי בתשובות הראב"ם, עמ' 111, 119 (ראה הערה 145, 149). אולם אצל אסף, קובץ, עמ' 236, הערה 14: 'וכדאי להביא קטע זה ביתר שלמות, כי נזכר בו "דוד בר סעדיה ז"ל צאתב אלדיואן אלמערוף ב... עלי תשובות לר' האיי" כו'.

149 היינו: המאסף. ראה ההערה לטקסט ואת הדיון לעיל, סימן ב.

150 תשובות הראב"ם, עמ' 111: 'ואחתגגתם פי דלך במא דכר צאחב אלחאו זל אנה נקל אליה ען רבינו האיי גאון זל' [=והבאתם ראייה בעניין זה ממה שהזכיר בעל ס' אלאחוי ז"ל שנמסר לו בשם רבינו האיי גאון ז"ל]. הכוונה לתשובת רה"ג בעניין שיעור כסף הכתובה, תשובות הגאונים הרכבי, סימן עג, עמ' 37 ואילך; ראה לעיל, סימן ב. מן הידיעה מכתאב אלחאו המובאת בכתב-היד שלפנינו לומדים אנו בפירושו את זהותם של השואלים: אנשי סגלמאסה. הזיהוי צוין כבר בידי אסף (ראה הערה 148), אלא שבטעות נדפס אצלו 'סגלמאיה'; עיין אל נכון אצל אברמסון, במרכזים, עמ' 52-53). (אף בתשובה הנדפסת בתשובות הגאונים הרכבי, סימן שפו, עוסקים רש"ג ורה"ג בערכו של הדרהם; ראה לעיל בראש המאמר. לתשובה ההיא ציין שכטר בקשר למובאה מדברי רס"ג שבהמשך כאן, ראה להלן. כפי שצוין אצל ליברמן [מחקרים, עמ' 538], ייתכן, שהייתה הכוונה לתשובה ההיא ברשימת התשובות שפרסם אסף, מספרות הגאונים, עמ' 224 [הערה 32]. ראה אברמסון שם; ועיין מה שכתבתי במאמרי 'כיר יד', עמ' 169, הערה 27, שהיא מקונטרס תשובות של רש"ג ורה"ג.)

151 בתשובות הגאונים הרכבי, סימן עג, חסרה התיבה 'בתולתא'. להלן לא אעיר על רוב השינויים הקלים שבין הכתוב אצלנו לבין הנדפס שם.

152 שיעור הזוז מחושב על-פי משקל דינר של זהב, הנקרא 'מתקאל'. ראה לעיל, סימן א.

153 התיבה תוקנה, ונוספו קווים מעליה למחיקה, וליתא בתשובות הגאונים הרכבי, סימן עג.

154 שלוש התיבות האחרונות חסרות בתשובות הגאונים הרכבי, סימן עג, ואפשר שהוכפלו כאן בטעות משורה 5 (וראה גם בסוף שורה זו ובתחילת השורה הבאה). וכן אפשר ש'מוהרי בתולתא' היא תוספת ביאור ל'דכולהון' שבשורה 6, שבהעתקת התשובה נכנסה מן הגיליון שלא במקומה.

155 נוסף בתשובות הגאונים, שם: 'ואיסר', אבל עדיף בלעדיה — ראה לעיל, הערה 28. חוץ מן תשובת רה"ג המצוטטת בחלקה כאן, נזכרים זווי דטיאעי בדברי רס"ג המובאים להלן.

וטאל אלסואל. חתי קאל להם בהדא אללפט' ודדכרתון (9) כתובת אשה ואנן לא ידענן אלא הני זוזי דטיאעי דכתובת אשה מדרבנן (10) וליכא השתא בכולה בבבל (!) ¹⁵⁸ לא אשכחנא במאי דחאזי לנא ולא לאבינו (11) ולא לאבי אבינו דקא מגבי כתובתא אלא כה זוזי מהאני זוזי דטיאעי. (12) וקאל ¹⁶⁰ רבינו סעדיה גאון ז"ל והדה אלדראהם אלדי הי זוזי דטיאעי תומאניה (13) אלדי וזן כל ח' מנהא דרהם בהדה אלדראהם אלערביה. ¹⁶² וקאל רבי נתן אב (14)

לכמה גאוני דפסקו בכסף מוהרי (8) <<בתולאתא>> בהדי ¹⁵⁶ שיעורא. ונתארכה השאלה ¹⁵⁷ עד שאמר להם בלשון זה: 'ודדכרתון (9) כתובת אשה, ואנן ¹⁵⁹ לא ידענן אלא הני זוזי דטיאעי, דכתובת אשה מדרבנן. (10) וליכא השתא בכולה בבל, לא אשכחנא במאי דחאזי לנא, ולא לאבינו (11) ולא לאבי אבינו, דקא מגבי כתובתא אלא כה זוזי מהאני זוזי דטיאעי'. ¹⁶¹ (12) ואמר רבינו סעדיה גאון ז"ל: 'והדרהמים האלה, שהם זוזי דטיאעי, של שמינית ¹⁶³ הם,

שורה 12 (ראה שם, הערה 164). ובתשובתו של הראב"ם, עמ' 115 (התרגום בשינוי קל): '... מן הדרהמים הערביים האלה שמשקל כל דרהם מהם ארבע ושישים חיטה ונקראו זוזי דטייעי' (שם, הערה 54, ציין המהדיר לאותה תשובה של רה"ג [תשובות הגאונים הרכבי, סימן עג] ולדברי רס"ג אלו שצוטטו מכתב-יד דנן על-ידי שכטר — וכן לב"ק צח ע"א, 'בוזי דאגרדמיס טייעא'; ראה במפרשים לב"ק שם, וראה עוד תשובות הגאונים הרכבי, סימן תכד [ספק שייך לרה"ג — ראה: אברמסון, עניינות, עמ' 91], עמ' 217 — ושם בסוף עמ' 216 ידיעה מעניינת על מטבעות הדרהם במדינת עדן, אלא שהמהדיר לא הבין את הכתוב שם, ראה שם, הערה ה, ובתרגום, עמ' 316). בכתובה מעדן הנזכרת, ENA NS 2.25, שורה 5, 'זוזא בזוזי דטיאעי'. על דטיאעי, של הערבים, ראה לעיל, הערה 18.

156 בתשובות הגאונים הרכבי, שם: 'כהדין'. 'הדי' היא צורה תקינה לכינוי הרומז; ראה: אפשטיין, דקדוק, עמ' 23, 24.

157 אפשר שכאן פירושה: התשובה.

158 אפשר שיש סימן כלשהו על הבי"ת הראשונה למחיקתה.

159 בתשובות הגאונים הרכבי, שם: אנחנא. כנראה, גם כאן צריך להיות: 'אנן' (בלי וי"ו).

160 הקטע מכאן עד אחרי 'כסף מדינה' בשורה 16 מסומן בכתב-היד בעיפרון, בשני קווים מכל צד. שכטר בוודאי הוא שעשה כך, שהרי זו המובאה שבספרו סעדיאנה, עמ' 60.

161 עד כאן המובאה מתשובת רה"ג, על המשכה ראה לעיל, סימן א.

162 אני מניח שנושא המשפט הוא 'והדה אלדראהם' והנשוא — 'תומאניה', ולא 'והדה' ו'אלדראהם'; ראה בהערה לתרגום.

163 'תומאניה' במקור, וכן הוא להלן, שורה 15, בדברי ר' נתן אב הישיבה, ושם מפרש (ראה הערה 168), שהכוונה לכסף מדינה שמשקלו אחד משמונה מכסף צורי; במקורות אחרים: 'תמניה' ('תמניה'). כן הוא בתשובות הגאונים הרכבי, סימן שפו (כאמור, זוהי תשובה של רש"ג ורה"ג), ראש עמ' 202: 'והרי הכספים אלתמניה הבאים לפנינו עד עכשיו מארץ ימן כל זוז מהן יש בו אחד משמנה בכספים הללו שבבבל'. (על-פי המקורות שצינו כאן ניתן לוותר על הביאור הראשון בהערה א שם, שנקראו הכספים 'אלתמניה' על שם ארץ 'תמן היא ימן'. על המטבעות שמתימן ראה ארבעת המחקרים הראשונים אצל לוויק, מטבעות; ואין שם דרהמים 'תמניה'). אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, עמ' 40, סימן ככג (ואוצר הגאונים, קידושין, התשובות,

(13) שמשקל כל שמונה מהם הוא דרהם בדרהמים הערביים הללו.¹⁶⁴ ואמר רבי נתן אב (14) הישיבה זצ"ל: 'דבריהם ז"ל, "בתולה כתובתה מאתים ואלמנה מנה",¹⁶⁶ זהו במשקלי (15) הערבים המפורסמים¹⁶⁷ בגלות — כי הם היו משקלי הקדמונים — של שמינית, (16) אשר קראו אותם כסף מדינה'.¹⁶⁸ ואמרו

הישיבה זצ"ל קולהם ז"ל בתולה כתובתה מאתים ואלמנה מנה דלך באוזאן (15) אלערב אלמשהורה פי אלגלות לאנהא הי כאנת אוזאן אלקדמא אלתומאניה (16) אלדי סמונהא¹⁶⁵ כסף מדינה. וקאלו ז"ל אמ רב יהודה אמ רב אסי כל כסף (17) האמור בתורה כסף צורי ושלדבריהם כסף מדינה.

עמ' 18, סימן נה): 'ופירש רב האי גאון ז"ל ... מן הכסף של ערבייא והם הנקראים תמונית (!), והם כל שמונה כספים בכסף אחד. ובוה סמכנו מאתים כסף מוהר בתולה שהם כ"ה כספים ולא למ' י"ב כספים וחצי' וכו'. ובמקבילה שם, שם, מספר משפטי שבועות לרב האי גאון: '... והם הנקראים רובגין' וכו' ובוודאי צריך להיות שם 'תמנין' (או 'תומנין'). השווה שם, שם, עמ' 374: 'דהו כל מתקול (!) דינרא תמנייא זווי'. הרמב"ם, פיה"מ לבכורות ח, ח, עמ' רעב (תרגום בשינויים קלים): 'ושל דבריהם, כגון כתובת אשה והקנסות — כסף מדינה, כלומר, שיהא אותו השיעור מן המעות ('דרהמים') ממטבע ירושלם שהיו של שמינית ('תמנייה'), כלומר, השמינית כסף ושבע שמיניות נחושת. וגם זה קבלה בידי מאבי זצ"ל בשם רבו'. תשובות הראב"ם, עמ' 110 (תוספת שוליים בכתב-היד): 'ואז ודראהמהם ז"ל תמניה' וכו' [= והואיל והדרהמים שלהם ז"ל שמיניות הן...] (ראה שם, הערה 14); עמ' 114: 'והי תמאניה' וכו' (כך בטקסט שבפנים, בסגול הפוך על התי"ן ונקודה על האל"ף [למחיקה?]), 'והי תמניה' (בהשלמה שבשוליים; בנדפס: 'והיא!'] תמניה' — פעם אחת בלבד, והניקוד שעל אותיות התיבה האחרונה, חוץ מן התי"ו, חסר במקור שורה 5) [= והיא שמינית (או: והם של שמינית)...]. בכתב-יד Bodl. MS. Heb. d 74, fol. 41, ע"א, שוליים, שורה 3-4: 'ומתקאל חמודי אלתומאני' (תרגום אצל גויטיין, מכתבים, עמ' 262; ראה שם, הערה 14).

164 כוונת הדברים ברורה למדי: הדרהמים שבתלמוד הם 'של שמינית', כלומר, 'כסף מדינה', ומאתיים זוז של כסף הכתובה שווים אפוא כ"ה דרהם ערבי. אולם המילים 'זווי דטיאעי' שברישא קשות כאן. אין זה משנה הרבה, לדעתי, אם נתרגם את המשפט (ראה ההערה למקור): אלה הם הדינרים שהם זווי דטיאעי של שמינית וכו'. ושם נוספו התיבות הללו שלא במקומן.

165 הנו"ן ברורה. ה"א צמודה אליה ואולי כתובה מעליה, כלומר, שבשעת הכתיבה תיקן הכותב: סמוהא. הצורה 'סמונהא' היא טעות סופר או תיקון-יתר. ראה: בלאו, דקדוק תשובות, עמ' 71, סעיף 21; הנ"ל, דקדוק, עמ' 68.

166 משנה כתובת א, ב.

167 אותה לשון להלן, ע"ד, שורה 12.

168 לשון זה אין הוא המצוי בילקוט הפירושים למשנה העשוי על-פי פירוש ר' נתן אב הישיבה, למשנה כתובת א, ב. אולם הכתוב שם (כתב-יד בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק, Rab. 1492) קרוב לו בתוכנו: 'מאתים מיתי דרוהם (צ"ל: דראהם) תמאנייה יעני כל דרהם מנהא ח' דראהם בדראהם אלערב' [= מאתים — מאתיים דרהמים של שמינית, כלומר, כל דרהם מהם הוא שמונה דרהמים בדרהמי הערבים]. בתרגום של הרב קאפח במשניות הוצאת 'אל המקורות': 'כל זוז מהן שמיניתו כסף טהור', ובוודאי תרגם כך לפי העניין על-פי דברי הרמב"ם, ראה שם, עמ' 5, הערה 2; ועיין עכשיו: פוקס, המשנה בתימן, עמ' קסב, הערה 10.

ז"ל: 'אמ'ן] רב יהודה אמ'ן] רב אסי,
 כל כסף (17) האמור בתורה כסף צורי
 ושלדבריהם כסף מדינה.¹⁶⁹
 וכבר ביאר זאנת רבנו ז"ל...¹⁷⁰ [עמוד
 ד] ¹⁷¹ (1) [ויהדינר] שישנה דרהמים מן
 הדרהמים של זמנם, ומשקל הדרהם
 מאותם דרהמים ט"ז גרגירי שעור]ים'.¹⁷²
 (2) זה נתברר [למי שניודע] חשבון,
 [ולו יהיה מן] ההדיוטות, כי כל קיראט
 ג' גרגירים (3) וכל גרגיר שתי שעורות.
 ושישית [דרהם] שווה לשני [קי]ראטים
 ושני שלישי קיראט, כי הדרהם (4)
 הוא שישה-עשר קיראט, וט"ז גרגירי
 השעורה שווים שישית דרהם.¹⁷⁴

וקד ביין דל]ך [...] [עמוד ד (1)] סתנה
 דראהם מן דראהם זמאנהם וזנה אלדרהם
 מן תלך אלדראהם ט"ז חבה שעין]. (2)
 אתצח דלך [ל]מן חסאב [...] גמהור
 אלעאלם אן כל קיראט ג' חבאת (3) וכל
 חבה שעירתין וצח סדס [דרהם קי]ראטין
 ותלתי קיראט לאן אלדרהם (4) סתה
 עשר קיראט יצח אלט"ז חבה [ש]עיר¹⁷³
 סדס דרהם וקאל ומשקל כל דינ שש (5)
 ותשעים שעורה. ופסר אלזוז דרהם.
 וקאל מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא

- 169 קידושין יא ע"ב, ב"ק לו ע"ב ובכורות נ ע"ב. ראה: תשובות הראב"ם, עמ' 114.
- 170 המובאה שבראש עמוד ד משל הרמב"ם היא. וכן 'וקאל' [= ואמר], הכתוב שם, שורה 4, מוסב עליו. מן הסתם הכוונה אף כאן לדברי 'הנשר הגדול'.
- 171 בניגוד לעמוד ג שרדו בעמוד ד רק 16 שורות, כי הכותב סיים את השאלה שורה אחת לפני סוף העמוד והשאיר שם שוליים רחבים יותר משהשאיר בשאר העמודים. מסקנתנו אפוא, שאף כאן חסרות ארבע שורות בראש העמוד.
- 172 פיה"מ לפאה ח, ה, עמ' קכו, בשינויים קלים בתרגום. המילה 'ואלדינאר' [= והדינר] נכתבה בסוף השורה הקודמת, החסרה, שהיא כאמור, השורה הרביעית של כתב-היד המקורי לפני שנקרע. לא תרגמתי 'דרהם': 'מעה', כמו שצריך לתרגם על-פי הערה 21 (ומקבילותיה) של הרב קאפח בפיה"מ שם, כי הכותב שמתמין מבין 'דרהם' כשם המטבע הערבי. בתשובות הראב"ם, עמ' 112, 118, נדרש ר' אברהם לראיה שמביא הכותב מדברי אביו, והוא מסביר את הטעות של הכותב בפירוש 'דרהם' בדברי הרמב"ם. כאן המקום להזכיר את הלכות ביכורים ו, טו, שם מגדיר הרמב"ם את השיעור לחלה ואומר: 'שהם משקל חמש מאות זוז ועשרים זוז מזוזי מצרים' וכו'. במעשה רקח מובא הסברו של הראב"ם (מכתאב אלכפאיה שלו) למידות שבהלכה זו ('הלכות חלה'), ושם במקום 'זוז': 'דרהם'. ייתכן שבשורות הקודמות בכתב-היד ציטט הכותב ממקומות מקבילים (ראה: תשובות הראב"ם, עמ' 118, הערה 69) בפיה"מ ובמשנה תורה; ראה לעיל, סוף סימן ב. על המטבעות והמידות המשמשים בכתבי הגניזה עיין עוד: גויטיין, חברה, א, עמ' 359-361; גיל, ארץ-ישראל, א, עמ' 212-215, והספרות שצוינה במחקרים הללו.
- 173 הנייר קרוע אחרי 'חבה', ורווח החקר הוא כמלוא אות אחת. אחרי הקרע ולפני 'עיר' קיים נייר כמעט כדי אות, ואי-אפשר להבחין בסימני כתב בו. העובדה שהראב"ם בתשובתו, עמ' 118, מביא כאן מלשון השאלה 'ויקול אלמחתג אתצח לנא מן דלך אן אלסתה עשר חבה שעיר סדס דרהם' מאפשרת לנו להשלים בוודאות את החסר.
- 174 לשון הכותב מובא בקיצור מסוים בתשובות הראב"ם, עמ' 118, ראה בהערה הקודמת. הראב"ם

- (6) ונוטל בהם הרי זה לא יטול. פסרה כמסין דרהמא. יתגר בהא יחרם עליה (7) אכד חקוק אלעניים. ואלסלע אלמדכור סלע דרבנן. מן קול אלחכ זל התוקע (8) לחבירו נותן לו סלע לא תימא בסילעא דאורייתא ארבעה זוזי אלא פלגיה דזוזא
- ואמר: ¹⁷⁵ 'ומשקל כל דינר שש (5) ותשעים שעורה'. ¹⁷⁶ והוא פירש את ה'זוז': 'דרהם', ואמר — 'מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא (6) ונוטל בהם הרי זה לא יטול'. ¹⁷⁷ — הוא ביאר אותו: 'חמישים דרהם, שהוא נושא ונותן בהם, אסור לו (7) ליטול מתנות העניים'. ¹⁷⁸ והסלע הנזכר הוא סלע דרבנן, כפי שיוצא מדברי החכמים ז"ל, "התוקע (8) לחבירו נותן לו סלע" ¹⁷⁹ — לא תימא בסילעא דאורייתא ארבעה זוזי אלא פלגיה דזוזא'. ¹⁸⁰
- (9) והדא מן אלדי וצלנא אליה לקלה פהמנא וצעף דרסנא. פחצר בעץ אלמעתרצין (10) פי זמאנא שנת אַתְקִכֹּז לשטארי ודכר אן דלך כטא מנא ווהם ואן אלואגב (11) אלמוהר ¹⁸³ אלדי הו
- (9) זהו ממה שהגענו אליו לפי הבנתנו המועטת ולימודנו הלקוי. ¹⁸¹ ואחד המתנגדים בא (10) בזמננו, שנת אתקכ"ז לשטארי, ¹⁸² והזכיר, שהדבר טעות מצדנו ומשגה, ושחובת (11) המוהר, שהוא
- ממשיך שם (בתרגום, בשינויים קלים): 'כאילו לא מתחייב מזה בהתבוננות היותר קלה שהדרהם הנרמז אליו שש ותשעים גרגירי שעורה' וכו'.
- 175 הרמב"ם.
- 176 הלכות אישות י, ח. השווה: פיה"מ בכורות ח, ח. תגובה לעניין זה בתשובות הראב"ם, עמ' 118 (בתרגום): 'והיותר תמוה שראיתי ... מביא ראיה מדברי רבינו ז"ל וכו'. ראה לעיל, סוף סימן ב.
- 177 משנה פאה ח, ט. ואצלנו: 'ונושא ונותן'. וכן הוא ('ונותן') בנוסח המשנה שבפיה"מ ובהלכות מתנות עניים ט, יג. אין לראות 'ונוטל' גרסה מקורית, ומסתבר שהכותב הוא שהחליף 'ונושא' ב'ונוטל' על-פי השימוש השגור אצלו בלשון. 'לינטל' כחילופו של 'נשא' ראה: פרידמן, משא, עמ' 156 והערה 2; הנ"ל, מוקדם, עמ' 65–66 והספרות שצוינה שם.
- 178 פיה"מ פאה ח, ט, עמ' קכט (הכותב דילג על-פי העניין מתחילת דיבור המתחיל בפירוש עד סופו). תשובות הראב"ם, עמ' 118 (בתרגום): 'ואולם הטענה בזה מדברי אבא מארי זצ"ל בפירוש המשנה, שזוז דרהם, אינה טענה כלל, כי לא אמר דרהם ערבי אלא דרהם סתם' וכו'.
- 179 משנה ב"ק ח, ו.
- 180 קידושין יא ע"ב, בשינויים קלים. ראה: תשובות הראב"ם, עמ' 114–115.
- 181 לשון צניעות שגרתית בתשובות. אצל הראב"ם בדברי הפתיחה לקובץ תשובותיו לתימן (תשובות הראב"ם, עמ' 107): '... חסב מא וצל אליה עלמנא ואנתהי ענדה פהמנא' [= ... כפי מה שהגיעה אליו ידיעתנו והשיגתהו הבנתנו].
- 182 שנת אתקכ"ז לשטרות היא שנת 1215/6 למניין המקובל; ראה לעיל, סוף סימן א.
- 183 האותיות 'אל' קרועות, וככל זאת ברור שיש לקרוא 'אלמוהר' ולא 'למוהר' (או 'למוהר'). לתוספת תווית-היידוע לנסמך ('אלואגב') ראה: בלאו, דקדוק, עמ' 157–158.

עיקר כתובה כמסה ועשרין מתקאלא
מתאקיל אלערב אלדי (12) וזן כל
זבעה מנהא עשרה דראהם קפלה באוזאן
זלערב אלמשהורה <<בזמ>> (13)
זמאנא הדא ווקע פי קלב בעץ אלנאס
זשכאל מן כלאמהם ואלסואל מן (14)
'בותינו תבין דלך ותצריחה בביאן מוצח
ברהאן מפצח ליזול אלאשכאל (15)
יבטל אלמכאל. אלס¹⁸⁷ יאיר עיניכם
מאור תורה ויכפיל שכרכם ויעצים (16)
חכמתכם ושלמנא לרבנן. ¹⁸⁸

לרבנן.¹⁹⁰
כמו כן¹⁹¹

עיקר כתובה כמסה ועשרין מתקאלא
מתאקיל אלערב אלדי (12) וזן כל
זבעה מנהא עשרה דראהם קפלה באוזאן
זלערב אלמשהורה <<בזמ>> (13)
זמאנא הדא ווקע פי קלב בעץ אלנאס
זשכאל מן כלאמהם ואלסואל מן (14)
'בותינו תבין דלך ותצריחה בביאן מוצח
ברהאן מפצח ליזול אלאשכאל (15)
יבטל אלמכאל. אלס¹⁸⁷ יאיר עיניכם
מאור תורה ויכפיל שכרכם ויעצים (16)
חכמתכם ושלמנא לרבנן. ¹⁸⁸

דלך

18. קפלה היא משקולת או מטבע ששימשה בתימן. לפי לוויק, מטבעות (א, עמ' 3, 4, 10; ד, עמ' 123-124, 133), משקלה 2.97 גרם (תודתי לפרופ' דויד וסרשטיין שהשיב לשאלתי והפנה את תשומת לבי למחקר זה); קאפח, כתבים, ב, עמ' 750, הערה 67: 'משקולת קטנה, כשלושה גרם ושליש'; ראה: פיאמנטה, מילון, ב, עמ' 408. קפלה נזכרת בכמה תעודות מתימן שנמצאו בגניזה. כך בכתובה (מערן), ENA NS 2.25, שורה 6, הפריט הראשון בנדוניה הוא 'חגלין פצה אלזון מאיה דרהם וסת דראהם קפלה' (שני עכסים של כסף במשקל 106 דרהם קפלה).
18. לפי חשבון זה כ"ה זוז יהיו שווים 35.71 דרהם. ראה לעיל, בראש סימן א. וראה: תשובות הראב"ם, עמ' 111: 'ומעלום אן אלדראהם אלערביה כל עשרה מנה זנה סבעה מתאקיל כמא זכרתם' [= וידוע שמשקל עשרה דרהמים ערביים כמשקל שבעה מתקאלים כפי שהזכרתם] — והוא מאמר מוסגר שם — וראה שם, עמ' 115.
18. השווה דברי הכותב, להלן, בכתב יד ב, ע"א, שורה 6: 'כבר ביארנו אותו היטב (אוצחנא ביאנה)'. לעומת זאת בתשובות הראב"ם, עמ' 119, טוען רבנו שהוא ביאר את העניין היטב — אבל בניגוד לשיטת השואל (תרגום בשינויים קלים): 'וצריך לשוב אל האמת, שכבר הארכנו בביאורה (אשבענא איצאחהא), והיא שעיקר כתובה לבתולה חמישה ועשרים דרהם כסף צרוף במשקל דרהמם ז"ל, שהם לפי חשבון דרהמינו הערביים — שכל דרהם מהם הוא ס"ד חיטה — שישה ושלושים דרהם, וזהו משקל חמישה ועשרים מתקאל, וחציים לבעולה'. עיין בהערות שם.
- 18' אללה סבחאנה.
- 18' קורים למילוי השורה.
- 18' המ"ם הראשונה קרועה וקריאת התיבה קשה. השווה לשון הפתיחה לתשובת הראב"ם, סימן פב, עמ' 107: '... ויפאר חכמתם'.
- 19' השווה בסיום המכתב הנזכר מעדן (PER H 136), ע"ב, שורה 58: 'ושלמא דכולהון רבנן'.
- 19 המילה 'כדלך' נכתבה בשוליים הפנימיים בתחתית הדף בכתובה אחרת (אולי אותה כתיבה שבעמוד א), והיא בוודאי הישומר', המילה הראשונה שבדף הבא ובשאלה הבאה ('כמו כן גינו

כתב־יד ב. TS Ar. 49.142 (+ TS Ar. 49.149)¹⁹²

[עמוד א (1)] ... [ודבר שאינו מ]דויק
 כראוי¹⁹⁵ (2) ... [היה פורש] ממנו
 ושותק.¹⁹⁷ והם חסידים, חכמים.¹⁹⁸
 ואנשי השיטה¹⁹⁹ הזאת לא (3) [חסידים
 ולא חכמים הם בה, אלא מאריכים לפי
 מיעוט ידיעתם ולפי אריכות הדברים
 ...] [א]ה ב[...]. מערפתה וצארו מדמומין
 [עמוד א (1)] [[...]] תקן דלא (2) ...
 אנפצ[ל]¹⁹⁴ מנה וסכת והם פצלא עלמא
 וא[ה]ל[ה] [ה]ד[א] אלמדהב¹⁹⁶ לא (3) [פצלא
 ולא על]מא הם פיה אלא מטנבין עלי
 קלה מער[פת]הם ועלי אטנאבהם (4)
 [...] אה ב[...]. מערפתה וצארו מדמומין

המוחים (...). אבל ה'שומרים' שעל גיליונות אחרים (של כתב־יד ב) כתובים באותה כתיבה של הפנים. ואולי הכול של אותו כותב, רק בסגנון אחר.

192 בקטע השני ראשיתן של שלוש השורות האחרונות בעמוד. אצל פרידמן, סקירה מוקדמת, עמ' 39, הערה 27a (שנוספה לאחר שכבר נמסר המאמר לדפוס), זמנו של כתב־יד ב הוקדם בטעות לכתב־יד א.

193 חסרות שתי שורות בראש הדף.

194 שרד רק ראשה של הלמ"ד, והשלמת התיבה אינה אלא השערה.

195 קריאת המקור ותרגומו אינם מדויקים כראוי.

196 שרידי אותיות מעטים בלבד נותרו משלוש התיבות האחרונות, והקריאה מסופקת.

197 והוא כנגד דברי הרמב"ם (תשובות, עמ' 108) המצטט את שמעון העמסוני (פסחים כב ע"ב): 'כשם שקיבלתי שכר על הדרישה כך אני מקבל שכר על הפרישה'.

198 קרוב לוודאי שבוה רומז הכותב לדברי הרמב"ם בהקדמה לפיה"מ (מהדורת קאפח, עמ' כג; שילת, הקדמות, עמ' מג, שמא), האומר שבמשנה רצה רבי ללמדנו את מידת בקשת האמת, שהמכיר בטעותו חוזר בו מדעתו השגויה ('הוי מודה על האמת וכו'), עיין שם. (דומה שיש מן החידוש בפירוש הרמב"ם שם, שזאת אמנם כוונת הכתוב 'צדק צדק תרדוף' [דברים טז, כ; בתרגום אונקלוס: 'קושטא קושטא וכו'], ושמא יש לתרגם את דבריו 'איתא אלצדק' מעין: 'אהבת דבר אמת' בדומה לערבית 'צדק': דיבר אמת, ולא כמו בתרגומים הנדפסים; וראה תשובות הרמב"ם, ב, סימן שסה, עמ' 640: '... וכו אני מודה ... כל מי שיודע ביאור אומרו צדק צדק תרדוף וכו'; ועיין: תשובות הרמב"ם, סימן צז, עמ' 146 והערה 21. ותן דעתך, שהראב"ם פותח את תשובתו [סימן פב, עמ' 107] בשני פסוקי־רמז, תהלים קיט, קעב: '... כי כל מצותיך צדק'; שם צד, טו: 'כי עד צדק ישוב משפט וכו'; והשווה בדברים שהם, כנראה, משל הראב"ם, אצל שייבר, איגרת, עמ' קמא: 'רודף צדק מודה על האמת'). ואצלנו ניתנת תשובה על טענתו של הראב"ם בדבר החובה ההיא, וראה גם להלן, שורה 8. והשווה: פיה"מ לאבות ה, ו (מהדורת קאפח, עמ' תנח; שילת, אבות, עמ' קד-קה, קסה). הראב"ם (כפאיה [דנה], עמ' 71 — אין אפניה שם) בשעה שהוא חולק על אביו מציין לדבריו הנזכרים, 'הוי מודה על האמת'; השווה: שם, עמ' 146 ותשובות הראב"ם, סימן קו, עמ' 184, 188. (על המידה 'הוי מודה על האמת' אצל רשב"ח והגאונים, ראה: סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' 40 ואילך.) וראה לעיל, סוף סימן ב, על 'תקליד'.

199 'מדהב' שבמקור מיתרגם גם 'אסכולה', אולם דומה שכאן, כאמור, רומז הכותב לדבריו הנזכרים של הרמב"ם בהקדמתו לפיה"מ, ושם: 'מדהב שכך ... אלמדהב', והכוונה לשיטה או דעה.

- שלהם (4) ... ידיעתו.²⁰¹ ונעשו אשמים בכך שפירשו מן הציבור, וכיום²⁰² (5) שפירשו מן הציבור אין מתעסקין עמהן לכל דבר.²⁰⁴
- (6) ואמר קולהם פי אמר אלמוהר אנה זתאקיל פקד אוצחנא ביאנה ושדדנא (7) בניאנה פי אלדרג אלאול ופי הדא אלדרג איצא ואנתם פמיילו סמעכם אליה יאעמלו (8) עליה ולא תמילו מן אלחק יאעתקרו אנהא דראהם בדראהם אלערב זקא וחתי (9) צאחב אלחיבור זל קאל
- 200 שתי האותיות האחרונות מטושטשות, ואין ודאות בקריאה, אם כי ברור שאין שם נו"ן סופית; ראה ההערה לתרגום.
- 201 דומה שמשמעות הסיפא מעין כך: ולפי אריכות הדברים שלהם בהסבר העניין מתגלה חוסר ידיעתו. אבל יש בזה השערה, ונמנע אני מלהשלים את החסר במקור. ושלא יש באמור כאן רמז לאריכות הדברים של הראב"ם בתשובתו; ראה לעיל, בראש סימן א. 'אנטאב' גם לשון הפלגה. השווה: כפאיה (דנה), עמ' 150: 'וסמעת אנהם יטנבוא פי אלאעתמאד עלי הדא אלדליל ...' [=ושמעתי שהם מפליגים בהסתמכות על ראייה זו ...]. וראה עוד: מו"נ ב, כט, עמ' 243: 'כמא יפעל אלדרשנין ואלמפטרון אלמסאכין אלדין טנוא אן מערפא שרח אלאלפאט הו אלעלם ותכתיר אלכלאם ותטילה זיארה ענדהם פי אלכמאל' [=כפי שעושים הדרשנין והמפרשים המסכנים, אשר חשבו שידיעת פירוש המילים היא החכמה וריבוי הדיבור ואריכותו לשיטתם תוספת לשלמות].
- 202 היינו: פיוון. ראה: ילון, פרקי לשון, עמ' 203, 216–217 (הציון במפתח בערך 'כיון' לעמ' 399–400 שגוי, וצריך להיות: 401–402); והשווה: רוטנברג, כיום; טלשיר, כיום; דותן, כיום. אולם, כאמור, אין הקריאה במקור ודאית.
- 203 נרשמו כאן נקודות עד סוף השורה.
- 204 על-פי שמחות ב, ח (ומקבילות), מהדורת מ' היגר, עמ' 106 (ראה: זלוטניק, שמחות, עמ' 103; ועיין: פלוסר, מקצת, עמ' 355–357) — ושלא כהגדרת הרמב"ם, הלכות אבל א, י. השווה דברי הראב"ם בסוף הלכות אבלות שבכפאיה אלעאבדין (כתב-יד Bodl. MS Heb. 2422, fol. 15v): '... אלכפאר ואלמתכליין ען אלדין [=הכופרים והעוזבים את הדת] והם הפורשים מדרכי צבור והמוסרים והמינים ... ונצת אלבריתא פיהם [=ועליהם אמרה הברייתא] אין מתעסקין עמהם לכל דבר' וכו'. עד כאן דברי מבוא כלליים של הכותב, ומכאן ואילך הוא מתחיל לדון בשיעור הכתיבה.
- 205 ראה לעיל, סימן א.
- 206 השווה לעיל, הערה 186.
- 207 על דרג, ראה לעיל, הערה 37.
- 208 הוא כנגד האמור בתשובות הראב"ם, עמ' 108, 109, שהחכם האמיתי דורש רק את האמת ולא את ההתנצחות, ור' אברהם קורא לחולק עליו לשוב אל האמת. וראה לעיל, הערה 198.
- 209 על משמעות 'ואעתקדו' שבמקור, ראה: מו"נ (שורץ), א, עמ' 5–6, הערה 27.

הערבים ממש. ואפילו (9) בעל החיבור ז"ל אמר כך. רק שהם סתרו את דבריו והונו אותו בדיניו.²¹⁰ (10) כי הוא אמר, כי 'דינר וזוז אחד הן',²¹¹ כדרך שאר החכמים. והם כולם²¹² אינם (11) מכחישים זה את זה אלא תמימי דעים בדיניהם. והמוחים²¹³ הפרידו ביניהם, ולא הותירו (12) ביניהם הסכמה, והכניסו ביניהם פלוגתא.²¹⁴ ויש להם טוען, אשר טוען להם.²¹⁵ ואין הדבר כדברי (13) המוחים, שהדינר הוא מתקאל זהב. ואמנם החכמים ז"ל²¹⁶ יודעים שלא נקרא אצלם (14) זהב אלא בזמן שהם אומרים דרכון או דרכונות, כלשון המשנה, 'מצרפין שקלים (15) דרכונות'.²¹⁸ היינו: מצרפים את השקלים, שהם כסף, בדינרי זהב.²¹⁹ זה הוא אשר אנו יודעים אותו (16) בשם

הכדי ואנמא הם נקצו כלאמה וצלמוה פי אחכאמה (10) לאנה קאל אן דינר וזוז אחד הן כסביל באקי אלעלמא והם גמיעא גיר (11) מתנאקצין בל מתפקין באחכאמהם ואלמנכרון פרקו ביניהם ולם יתרכו (12) ביניהם איתלאף וגעלו ביניהם אלכלאף ולהם מטאלב יטאלב להם. וליס כקול (13) אלמנכרין אן אלדינר הו מתקאל דהב ואנמא אלחכ זל יעתקדו אן מא ענדהם (14) אסם דהב אלא חית יקולו דרכון או דרכונות כמא נצת אלמשנה מצרפין שקלים (15) דרכונות יריד תצרף אלשקלים אלתי הי פצה בדנאניר דהב הדא אלדי נערפה (16) אסם דהב²¹⁷ אמא אלדינר פהו זוז לא שך פיה

210 ראה לעיל, סוף סימן ב.

211 אינני יודע אם לשון זה בדיוק נמצא בכתבי הרמב"ם. בהלכות אישות י, ח: 'והדינר הוא הנקרא זוז בכל מקום' וכו'; ראה לעיל, סוף סימן ב. השווה: פיה"מ ב"ב י, ב, עמ' קמא. בתשובות הראב"ם, עמ' 113 (בתרגום): 'הדינר והזוז שיעור אחד בדבריהם ז"ל ... וכבר ביארנו שהדינר והזוז אחד', ושם, הערה 35, ציון למשנה תורה, שם.

212 כלל החכמים.

213 'אלמנכרון', היינו, המגנים את המנהג הקיים, היא הסיעה המצדדת בשיטת הראב"ם. ברם, ראה תשובות הראב"ם, עמ' 111: 'ואחתג אלמנכר לדלך' וכו' [= והמכחיש את זה הביא ראיה ...].

214 ראה לעיל, כתב-יד א, ע"ב; על-פי דברי רשב"ח (ועוד) המובאים שם, ראיה לנכונות המסורת היא חוסר המחלוקת בה. והשווה להלן, ע"ב, שורה 7. בניגוד לטענת הכותב כאן, אומר הראב"ם שהחכם מתימן הוא שהשווה, בדוחק, את שיטת הרמב"ם לשיטת רס"ג והאחרים (וראה לעיל, סוף סימן ב). ומעשה אבות סימן לבנים; בפסקה מפירוש רס"ג לשמות ל בכתב-יד ס"ט פטרבורג I, מתקן עמר (סממני הקטורת, עמ' קלה) כל מקום שכתוב המשקל 'דרהם', ומחליפו ב'דינר' של זהב, וזאת על-פי פסיקת הרמב"ם.

215 כנראה, מתכוון הכותב לעצמו.

216 כיוון שהוא מדבר בהם בזמן הוֹנָה ('יעתקדו' [= יודעים]) מסתבר שכוונתו לחכמי זמנו (שמברך אותם בברכת החיים 'ז"ל' — ראה לעיל, הערה 139) ולא לחז"ל שמתקופת התלמוד.

217 שרידים מעטים בלבד נותרו מראשי האותיות בשתי התיבות הללו, ואין הקריאה ודאית.

218 משנה שקלים ב, א.

219 השווה: פיה"מ לשם, עמ' רט.

זהב. אבל הדינר הרי הוא זון. אין ספק בו.

ופירושם זה שפל מן האחרים (17) בכל העניינים שלהם.²²¹ ואין לתמוה מהם²²² אלא כאשר מדברים הם דבר נכון. אשר להיפוכו — (18) הרי מומחים הם בתירוצו.²²³ ואילו היה אצלם שכל ישר, היו — כאשר נסתפקו (19) בדבר — מגישים אותו אל המנהיג שמן החכמים²²⁵ ושואלים אותם עליו,²²⁶ כי ה' יתעלה כבר... [עמוד ב] ²²⁸ (1) דברי ה' בזאת ... נעשו רבים יותר מן ... (2) כולם ו... מקיימים את דבריהם, כי [...] ואמר] (3) ה' יתעלה, 'אחרי רבים להטות',²²⁹ והללו נעשו כמו מי שנהלך

כס תפסירהם הדא מן גירה (17) בגמיע | מורהם²²⁰ ומא יעגב עליהם אלא אדא טקו באלצואב ואמא צדה (18) פהם גתק| ניין לה באלגואב ולו כאן תם עקל יצין לכאנו אדא שך עליהם (19) שי יפעוהו אלני| אלמרדש²²⁴ <אלמרשד> גן אלחכאם ואסתפהמו דלך מנהם לאן זללה תע קד ([עמוד ב (1)] קול אלה ידלך²²⁷ [...] ... כתר מן [...] (2) גמיעהם [...] פ..... [...] יתבתו כלאמהם אן [...] (3) אללה תע אחרי רביןם להטות וצארו זאולי כמתל מן אמתתל אלתלמידים זלא] (4) שימשו כל צורכנן] רבתה

220 הכתוב בראש השורה, לפני הסימן, נמצא בכתב יד TS Ar. 49.149, ע"א, וכן בשתי השורות הבאות.

221 כאן רומז הכותב לשאר המחלוקות שעשו 'המוחים', הנידונות ב'אדראג' שלו וכתשובות הראב"ם, סימנים פב-צד.

222 ראה תשובות הראב"ם, ראש עמ' 119 (בתרגום): 'והוא תמה אחר כך כשמקשים עליו ואומרים שמוהר בתולה חמישה ועשרים מתקאל, וזהו מה שראוי שיתמה ממנו'.

223 ראה לעיל, הערה 198, על-פי דברי הרמב"ם בפיה"מ לאבות ה, ו, על בקשת האמת וההתרחקות מן ההתנצחות, גם אם יכולים לספק תירוץ לתשובה שגויה.

224 הסימן שמעל למ"ם הוא, כנראה, התנועה צ"מה ולא סימן למחיקה; אולם התיבה שגויה והיא נכתבה אל נכון בתוספת שבין השיטין.

225 בכתב יד TS Ar. 48.87, fol. 2, ע"ב, שורה 1, ראש הישיבה שבכבל נקרא 'אלמרשד ללאמה', המדריך את האומה (סקליר, רשב"ח ועולמו, עמ' 97, וראה שם, עמ' 82, הערה 55). תרגמתי כאן 'אלחכאם' — החכמים (כאילו כתוב 'אלחכמא'), ולא הדיינים, כי אני משער שזאת כוונת הכותב.

226 השווה לעיל, כתב יד א, ע"ב, שורה 16 ואילך, שהכותב פונה אל 'רבותינו ז"ל' כאילו לבקש הדרכה. מתשובות הראב"ם, עמ' 108-109, משתמע שגם בני הפלוגתא של הכותב פנו לראב"ם בשאלותיהם; ראה לעיל, הערה 135.

227 מקצת האותיות בשתי התיבות האחרונות קרועות, ואין הקריאה ודאית.

228 כאמור, חסרות שתי שורות בראש הדף.

229 שמות כג, ב. הכותב רוצה לומר שאלה האומרים, שכסף הכתובה הוא כ"ה דרהמים ערביים, הם הרבים, ולכן ההלכה כמותם. ראה ב"מ נט ע"ב (במעשה תנור של עכנאי): 'מאי לא בשמים היא? אמר רבי ירמיה ... אחרי רבים להטות וכו'; ירושלמי מו"ק פ"ג ה"א (פא רע"ד). חולין יא ע"א: 'מנא הא מילתא דאמור רבנן, זיל בתר רובא? מגלן? דכתיב אחרי רבים להטות'. ירושלמי

בדרך התלמידים שלא] (4) שימשו כל צורכ[ן]. רבתה מחלוקת בישראל ונעשת תורה כ[ש]תי תורנות²³⁰... (5) זאת ועוד: דחו את המנהג והוא הלכה, כפי שהתברר מן ה'דרג'.²³¹ וכל האומה הסכימה (6) שהתקנות והמנהגות הם דינים קבועים²³² בהלכה, משום שהם מתוקנים ומאחר (7) שאין אחד שחולק עליהם. וכבר אסרו לעבור עליהם, ואמרו 'ופורץ גדר ישכנו נחש'.²³³ (8) זה מספיק כביאור למי שהקשיב אליו.²³⁴ וירצה אותו ה'.²³⁵

מחלוקת בישראל ונעשת תורה כ[ש]תי תורנות... (5) ומע דלך רפצו אלמנהג והו הלכה כמא תביין מן אלדרג וגמיע אלאמה אגמעט (6) עלי אן אלתקנות ואלמנהגות אחכאמא תאבתה פי אלשריעה לצלאח חאלהם ומן (7) גיר אחד ינאפיהם וקד נהו ען אלתעדא עליהא וקאלו ופוזץ גדר ישכנו נחש (8) וכפא בדלך ביאנא למן אצגא <<אלה>> אליה ורצי אללה עליה.

סנהדרין פ"ד ה"ב (כב ע"א): 'אמר רבי ינאי אילו ניתנה התורה חתוכה לא היתה לרגל עמידה. מה טעם וידבר יי אל משה? אמ' לפניו רבונו של עולם הודיעני היאך היא ההלכה'. אמר לו אחרי רבים להטות' וכו' (על ירושלמי זה ומקבילותיו ראה: צוקר, מחלוקת, עמ' שכח-שכט). אולם הראב"ם טוען כאן (תשובות הראב"ם, עמ' 109, מובא לעיל, סימן ב, בסוף הדיון על רשב"ח), שאף-על-פי שנוהגים כדברי החולקים עליו במקומות רבים, אין זאת אלא מפני שנגררו אחרי טעות מקצת הקדמונים. ובמקום אחר הוא אומר: 'משום שאם כולם בדעה אחת הרי הם כאחד, משום שלא מספר האנשים הוא הקובע אלא ההוכחות הן הקובעות, ואם כולם אמרו דבר אחד, הרי לא נוספה הוכחה, ועל כן אין הלכה כמותם' (את דבריו מביא בנו בפירושו לרי"ף על מסכת סוכה; ראה: אברמסון, פירוש ר"ח, עמ' 162, ושם, עמ' 160 ואילך, על הכלל 'אין הלכה כשיטה').

230 סוטה מז ע"ב, ושם נסמן. השווה: הקדמת הרמב"ם לפיה"מ, עמ' כ; שילת, הקדמות, עמ' מא. אותם דברים הטיח הראב"ם (כנראה) במתנגדיו: שייבר, איגרת, עמ' קמא. השווה עוד לדברי הכותב בכתב-יד TS Ar. 46.263, ע"ג, שורה 7 ואילך.

231 הראשון?

232 כנגד זה ראה הביקורת על שיטת הכותב בכסף הכתובה, בתשובות הראב"ם, עמ' 116 (בתרגום): 'זיהיה עיקר כתובה אינו עיקר, כי עיקר הוא מה שהוא קבוע' וכו'.

233 קהלת י, ח; השווה: ההקדמה לפיה"מ, עמ' כב; שילת, הקדמות, עמ' מב (וראה שם, עמ' צה, הערה 10). על סמכות המנהג כתבתי ב'מחלוקת לשם שמים', סימן ו.

234 לשונות כאלה רגילים אצל הרמב"ם והראב"ם. ראה, למשל: תשובות הראב"ם, סוף סימן סא, עמ' 62.

235 בהמשך תשובה אחרת, העוסקת בענייני תפילה, ומקווה אני לפרסמה במקום אחר.

מר הרב קטע...
 אל עתה...
 אל סוף...
 ועשרין...
 שיעור...
 בתורה...
 גמול...
 כותב...
 תוכן...
 ולא...
 ואל...
 ליה...
 קטוב...
 ליה...
 וזאת...

מחר לילך עם כל קודמיו ו...
הוא חכם ו...
ועוד סוד דברים ו...
אשר שלח ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...
הוא חכם ו...

T-S Ar. 49. 142

cm _____
ins _____

[The page contains several lines of handwritten Hebrew text, which is extremely faint and difficult to read. The text appears to be a religious or legal document, possibly a prayer or a letter.]

כתב-יד ב, ע"א. TS Ar. 49.142

With permission of the Syndics of Cambridge University Library

TS Ar. 49.142

כתב־יד ב, ע"ב. TS Ar. 49.142

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- אברמסון, במרכזים = ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה.
 אברמסון, הערות = ש' אברמסון, 'הערות בעניין רב שמואל בן חפני', סיני, צב (תשמ"ג), עמ' כה-כט.
- אברמסון, מבוא ה = ש' אברמסון, 'מן הפרק החמישי של "מבוא התלמוד" לרב שמואל בן חפני', סיני, פח (תשמ"א), עמ' קצג-ריח.
- אברמסון, מדרך המתרגמים = ש' אברמסון, 'מדרך המתרגמים מן הערבית לעברית', לשוננו, נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ' 241-235.
- אברמסון, עניינות = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
- אברמסון, פירוש ר"ח = ש' אברמסון, ספר פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה.
- אברמסון, רנ"ג = ש' אברמסון, רב נסים גאון — חמישה ספרים, ירושלים תשכ"ה.
- אוצר הגאונים = אוצר הגאונים (ערך: ב"מ לוין), א-יג, חיפה — ירושלים תרפ"ח-תש"ג [נכרך יג חש"ד].
- איגרת רש"ג = אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, דפוס צילום ירושלים תשל"ב.
- איגרת תימן = אגרת תימן לרבנו משה בן מימון, מהדורת א"ש הלקין, ניו-יורק תשי"ב.
- אלקין, הנוסח — ז' אלקין, 'הנוסח הקראי של "ספר החילוקים בין בני ארץ-ישראל לבני בבל"', תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 111-101.
- אסף, מספרות הגאונים = ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג.
- אסף, פירוש = ש' אסף, 'פירוש ששה סדרי משנה לרבינו נתן אב הישיבה', קרית ספר, י (תרצ"ד), עמ' 388-381, 545-525.
- אסף, קובץ = ש' אסף, 'קובץ פירושים לתלמוד ולהלכות הרי"ף', קרית ספר, כג (תש"ז), עמ' 238-233.
- אסף, השטרות = ספר השטרות לרב האיי בר שרירא גאון, מהדורת ש' אסף (מוסף-התרביץ, א), ירושלים תר"ץ.
- אסף, תה"ג (תש"ב) = ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב.
- אסף, תקופת הגאונים = ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה (ערך: מ' מרגליות), ירושלים תשט"ו.
- אפשטיין, דקדוק = י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, ירושלים — תל-אביב תשכ"א.
- אפשטיין, פירוש הגאונים = י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות (ערך: ע"צ מלמד), ירושלים — תל-אביב תשמ"ב.
- Y. Erder, 'Early Karaite Conceptions about Commandments Given before the Revelation of the Torah', *PAAJR*, LX (1994), pp. 101-140
- בלאו, דקדוק = י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים², ירושלים תש"ם.
- בלאו, דקדוק תשובות = י' בלאו, 'סקירה דקדוקית על הלשון הערבית שבשור"ת הרמב"ם', בתוך: תשובות הרמב"ם, ג, עמ' 116-59.
- בלאו, להגים = י' בלאו, 'השתקפותם של להגים בטכסטים ערביים-יהודיים מימי-הביניים', תרביץ, כז (תשי"ח), עמ' 92-83.
- בלאו, מהדורה = י' בלאו, 'מהדורה חדשה של ספר המצוות', לשוננו, לז (תשל"ג), עמ' 302-291.
- בן יוסף = ע' בן יוסף (פרידמן), 'למאמר "ז"ל כברכת החיים"', סיני, פג (תשל"ח), עמ' רפח.

מו"מ בין חכם מתימן לראב"ם

בן-ששון, המבנה = מ' בן-ששון, 'המבנה, המגמות והתוכן של חיבור רב נתן הכבלי', בתוך: תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי-הביניים — קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון (ערכו: ר' בונפיל, מ' בן-ששון וי' הקר), ירושלים תשמ"ט, עמ' 137–196.

בן-ששון, שרידים = מ' בן-ששון, 'שרידי מספר העדות והשטרות לרב סעדיה גאון', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 135–278.

בן-ששון וברודי = מ' בן-ששון וי' ברודי, ספר העדויות והשטרות לרב סעדיה גאון (עתיד לראות אור).

בנעט, טרמינולוגיה = ד"צ בנעט, 'טרמינולוגיה הפילוסופית של הרמב"ם', תרכ"ו (תרצ"ה), עמ' 254–284 (= ספר הרמב"ם של התרכ"ו [ערך י"נ אפשטיין], ירושלים תרצ"ה, עמ' 10–40).

בנעט, מכתב = ד"צ בנעט, 'מכתב מתימן משנת 1202', תרכ"ז, כ (תש"ט [תש"י]), עמ' 205–214. ברודי, מחוקקים = י' ברודי, 'כלום היו הגאונים מחוקקים?', שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 279–315.

ברודי, מחקר = י' ברודי, 'מחקר ספרות ההלכות מתקופת הגאונים', תרכ"ז, סד (תשנ"ה), עמ' 139–152.

ברודי, ספרות = י' ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', בתוך: מחקרי תלמוד — קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, א (ערכו: י' זוסמן וד' רוזנטל), ירושלים תש"ן, עמ' 237–303.

ברודי, טיי = H. H. Bräu, *Taiy, El*, IV, col. 623–624

גויטיין, חברה = S. D. Goitein, *A Mediterranean Society — The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–V, Berkeley, Los Angeles—London 1967–1988

גויטיין, מכתבים = S. D. Goitein, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973
גויטיין, ריה"ל = ש"ד גויטיין, 'רבנו יהודה הלוי בספרד לאור כתבי הגניזה', תרכ"ז, כד (תשט"ו), עמ' 134–149.

גויטיין, התימנים = ש"ד גויטיין, התימנים — היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח, מבחר מחקרים (ערך: מ' בן-ששון), ירושלים תשמ"ג.

גיל, ארץ-ישראל = מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א-ג, תל-אביב תשמ"ג.

גינצבורג, גאניקה = L. Ginzberg, *Geonica*, I–II, New York 1909

גינצבורג, גנזי שכטר, ב = ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, ב, ניו-יורק תרפ"ט.
גרונר, דרג' = צ' גרונר, 'לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות (דרג')', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 5–16.

גרונר, רשימה = צ' גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', עלי ספר, יג (תשמ"ו).

דוזי, מילון = R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, I–II, Leiden—Paris 1967 (reprint)

דותן, כיום = א' דותן, 'לעניין "כיום" = תחילה', לשוננו, מח-מט (תשמ"ד-תשמ"ה), עמ' 220–221.

דנציג, מבוא = נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, ניו-יורק—ירושלים תשנ"ג.

דק"ס השלם, כתובות = מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות (ערך: מ' הרשלה), א-ב, ירושלים תשל"ב-תשל"ז.

הלכות אישות (פרנקל) = משנה תורה, ג, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים—בני-ברק תשל"ז.

- הלכות קידוש החודש (פרנקל) = משנה תורה, ב, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים תשל"ה.
 וינברג, רשש"ג = תשובות רב שר שלום גאון, מהדורת רש"ה וינברג, ירושלים תשל"ו.
 זלוטניק, שמחות = *The Tractate "Mourning"*, D. Zlotnick (ed.), New Haven—London 1966 =
 חידושי הריטב"א, כתובות = חידושי הריטב"א לרבינו יום טוב ב"ר אברהם אלאשבילי, מסכת
 כתובות, מהדורת מ' גולדשטיין, ירושלים תשמ"ב.
 טברסקי, מבוא = י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם (תרגום מאנגלית: מ"ב לרנר), ירושלים
 תשנ"א.
 טלשיר, כיום = ד' טלשיר, "כיום", לשוננו, מח-מט (תשמ"ד-תשמ"ה), עמ' 220.
 ילון, פרקי לשון = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א.
 כפאיה (דנה) = ר' אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם, הוא כתאב כפאיה אלעאבדין
 [הכרך השני מתוך החלק השני], מהדורת נ' דנה, רמת-גן תשמ"ט.
 לוויק, מטבעות = N. Lowick, *Coinage and History of the Islamic World*, J. Cribb (ed.), =
 Aldershot, Great Britain 1990
 לוי מילון = J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, I-IV, Berlin—Vienna =
 1924
 לוי, חילוף מנהגים = אוצר חלוף מנהגים בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, מהדורת ב"מ לוי,
 ירושלים תש"ב.
 לוי, פירוש ע"ז = ב"מ לוי, 'מפירוש קדמון למסכת ע"ז', גנזי-קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 135-140.
 ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל (ערך: ד' רוזנטל), ירושלים תשנ"א.
 ליברמן, תוכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, א-י, ניו-יורק, תשט"ו-תשמ"ח.
 לין, מילון = E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Beirut 1968 =
 לצרוס-יפה, הלכה = חוה לצרוס-יפה, 'בין הלכה ביהדות להלכה באסלאם — על כמה הבדלים
 עיקריים ומישניים', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 207-225.
 לצרוס-יפה, יהדות = חוה לצרוס-יפה, 'יהדות ויהודים בכתבי אלגזאלי', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ'
 157-166.
 לצרוס-יפה, עולמות = Hava Lazarus-Yafeh, *Intertwined Worlds — Medieval Islam and Bible* =
 Criticism, Princeton 1992
 לצרוס-יפה, תקליד = Hava Lazarus-Yafeh, 'Some Notes on the Term "Taqlīd" in the =
 Writings of al-Ghazzālī', *Israel Oriental Society*, I (1971), pp. 249-256
 מאן, היהודים = J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, =
 New York 1970
 מדרש שה"ש (גרינהוט) = מדרש שיר השירים, מהדורת א' גרינהוט, ירושלים תרנ"ז.
 מדרש שה"ש (גרינהוט-ורטהימר) = מדרש שיר השירים, מהדורת א' גרינהוט ו"ח ורטהימר,
 ירושלים תשמ"א.
 מו"נ = דלאלה אלחאירין (ספר מורה נבוכים), מהדורת ש' מונק וי"י יואל, ירושלים תרצ"א.
 מו"נ (שורץ), א = מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, א, מהדורת מ' שורץ, תל-אביב תשנ"ז.
 מוצרי, ראה: קטלוג מוצרי.
 מיילס, דינר = G. C. Miles, *Dinar*, EP II, pp. 297-299 =
 מיילס, דרהם = G. C. Miles, *Dirham*, EP II, pp. 319-320 =
 מילר, מפתח = י' מיללער, מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א.
 מכילתא דרשב"י = מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים
 תשט"ו.

מ"מ בין חכם מתימן לראב"ם

מרגליות, החילוקים = החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תרצ"ח.

משנה תורה (קאפח) = רבנו משה בן מימון, ספר משנה תורה, א-כג, מהדורת י' קאפח, [קריית אונן] תשמ"ד-תשנ"ו.

ר' נתן = א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 77-88.
סידור רס"ג = סדור רב סעדיה גאון — כתאב גאמע אלצלואת ואלתסאביח², מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תשכ"ג.

ספר המצוות (קאפח) = רבינו משה בן מימון, ספר המצוות, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"א.
סקליר, אלחאוי = ד' סקליר, ד' דוד בן סעדיה אלגר וחיבורו אלחאוי. בקובץ זה, עמ' 103-123.

סקליר, משנת רשב"ח = D. E. Sklare, 'The Religious and Legal Thought of Samuel ben Ḥofni Gaon: Texts and Studies in Cultural History', Ph. D. Dissertation, Harvard University 1992

סקליר, רשב"ח ועולמו = D. E. Sklare, *Samuel ben Ḥofni Gaon and his Cultural World — Texts and Studies*, Leiden 1996

עמר, סממני הקטורת = ז' עמר, 'סממני הקטורת על-פי ר' סעדיה גאון', סיני, קיח (תשנ"ו), עמ' קכט-קלט.

ערוך השלם = ספר ערוך השלם, מאת רבנו נתן בן רבנו יחיאל ז"ל, א-ט, מהדורת ח"י קאהוט, ניו-יורק תשט"ו.

פוזנאנסקי, עניינים = ש' פוזנאנסקי, עניינים שונים הנוגעים לתקופת הגאונים, ורשה תרס"ט.
פוקס, המשנה בתימן = מ"צ פוקס, 'המשנה בתימן'; כתוב-יד מפירוש רב נתן אב הישיבה, אסופות, ח (תשנ"ד), עמ' קסא-קסז.

פוקס, תשלום = מ"צ פוקס, 'תשלום המלקט מפירוש רב נתן אב הישיבה למשנה', לראש יוסף — מחקרים בחכמת ישראל, תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח (ערך: י' טובי), ירושלים תשנ"ה, עמ' 371-386.

פיאמנטה, מילון = M. Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, I-II, Leiden 1990-1991

פיה"מ = פירוש המשניות של הרמב"ם לפי: משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ט.

פירוש רבנו נתן = פירוש ששה סדרי משנה שפירש רבינו נתן אב הישיבה [בארץ ישראל], מהדורת י' קאפח ומי"ל זק"ש, נדפס במשניות הוצאת 'אל המקורות', ירושלים תשט"ו.

פירוש רשב"ח = פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון, מהדורת א' גרינבאום, ירושלים תשל"ט.
פירושי רמב"ן = פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן (רמב"ן), א-ב, מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט-תש"ך.

פלוסר, מקצת = ד' פלוסר, "מקצת מעשי התורה" וברכת המינים, תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 374-333.

פנטון, מחלוקת הרמב"ם = P. B. Fenton, 'Le Taqwīm al-Adyān de Daniel Ibn al-Māšīṭa, = Nouvelle pièce de la controverse maïmonidienne en orient' *REJ*, CXLV (1986), pp. 279-294

פרידמן, איגרת תימן = מ"ע פרידמן, המשיח בתימן השמד והרמב"ם (עתיד להתפרסם).
פרידמן, אישות = מ"ע פרידמן, 'אישות ומשפחה, פרק לדוגמא — ממוהר לכתובה', בתוך: יד לתלמוד — פרקים לדוגמא (ערך: א"א אורבך), גבעתיים תשמ"ג, עמ' 57-63, 91.

- M. A. Friedman, 'Divorce upon the Wife's Demand as Reflected in = גירושין =
 Manuscripts from the Cairo Geniza', *The Jewish Law Annual*, IV (1981), pp. 103–126
 פרידמן, ההלכה = מ"ע פרידמן, 'ההלכה כעדות לחיי המין אצל היהודים שבארצות האסלאם בימי
 הביניים: כיסוי הפנים ונישואי "מתעה"', פעמים, 45 (תשנ"א), עמ' 89–107.
- פרידמן, כיר יד = מ"ע פרידמן, "כיר יד" וחתימת הלוחות השניים בתוספתא ובמדרש, תעודה, ז
 (תשנ"א), עמ' 161–189.
- פרידמן, כתובת אישה = מ"ע פרידמן, 'כתובת אשה מדברי תורה או מדברי סופרים — על הכתובה
 בצפון-אפריקה ויחסה למנהגי בבל וארץ-ישראל', שנתון המשפט העברי, יא-יב
 (תשמ"ד-תשמ"ו), עמ' 91–97.
- M. A. Friedman, 'Babatha's *Ketubba* — Some Preliminary = כתובת בבתא =
 Observations', *IEJ*, XLVI (1996), pp. 55–76
 פרידמן, מוקדם = מ"ע פרידמן, 'על מוקדם ומאוחר בלשון בספרות חז"ל', סידרא, א (תשמ"ה), עמ'
 59–68.
- פרידמן, מחלוקת לשם שמים = מ"ע פרידמן, 'מחלוקת לשם שמים — עיונים בפולמוס התפילה של
 ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 245–298 (סימן ו ואילך טרם ראו
 אור).
- פרידמן, משא = מ"ע פרידמן, "מחת פורענותן של רשעים" ו"משא ומתן" בלשון חכמים, לשוננו,
 מב (תשל"ח), עמ' 156–158.
- M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine — A Cairo Geniza = נישואין בא"י =
 Study, I-II*, New York-Tel-Aviv 1980–1981
- M. A. Friedman, 'Responsa of R. Abraham Maimonides from the = סקירה מוקדמת =
 Cairo Geniza — A Preliminary Review', *PAAJR*, LVI (1990), pp. 29–49
- M. A. Friedman, 'The Minimum Marriage Payment as Reflected in the = עיקר כתובה =
 Geniza Documents — Marriage Gift or Endowment Pledge?', *PAAJR*, XLIII
 (1976), pp. 15–47
- פרידמן, על שו"ת הראב"ם = מ"ע פרידמן, 'על שו"ת הראב"ם ובני דורו שמן הגניזה', בר-אילן,
 כו-כז [מוגש לכבוד פרופ' יצחק ד' גילת] (תשנ"ה), עמ' 259–276.
- M. A. Friedman, 'Tamar, A Symbol of Life: The "Killer Wife" Superstition = פרשת תמר =
 in the Bible and Jewish Tradition', *AJS Review*, XV (1990), pp. 23–61
- פרידמן, רשימות תלמיד = מ"ע פרידמן, 'רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות
 ובהלכה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 523–583.
- R. M. Frank, 'Knowledge and *Taqīd*', *JAOS*, CIX (1989), pp. 37–62 = תקליד
 פרש' = ט' פרש'ל, 'למאמר "ז"ל כברכת החיים"', סיני, פג (תשל"ח), עמ' רפח.
- צוקר, מחלוקת = מ' צוקר, 'לבעית המחלוקת במסורות', בתוך: ספר היוכל לכבוד שלום בארון
 למלאת לו שמונים שנה, ירושלים תשל"ה, עמ' שיט-שכט [החלק העברי].
- צוקר, עיונים = מ' צוקר, 'עיונים והערות', *PAAJR*, XLIX (1982), עמ' 97–104 [החלק העברי].
- צוקר, פירושי רס"ג = מ' צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו-יורק תשמ"ד.
- צוקר, תרגום רס"ג = מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק תשי"ט.
- קאפח, דברי צדיקים = י' קאפח, "דברי צדיקים וזכרונם בתימן" — רשימת חיבורי חכמי תימן לרב
 יחיא קאפח ז"ל, תימא, א (תש"ן), עמ' 7–28.
- קאפח, כתבים = י' קאפח, כתבים, א-ב, ירושלים תשמ"ט.
- קטלוג מוצרי = קטלוג של אוסף ז'אק מוצרי, ירושלים תש"ן.

מ"מ בין חכם מתימן לראב"ם

רבינוביץ, זוזים = ז"ו ראבינאוויץ, זוזי ארץ ישראל, והערכיים (בזמן הגאונים), ירושלים (ערך: א"מ לונץ), י (תרע"ד), עמ' 213-222.

רוטנברג, כיום = מ' רוטנברג, 'להוראת המלה כיום בשמונה ממקומותיה במקרא', לשוננו, מח-מט (תשמ"ד-תשמ"ה), עמ' 60-62.

רייט, דקדוק = W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³, Cambridge 1955 = הרמב"ן, הלכות בכורות = הלכות בכורות וחלה להרמב"ן ז"ל, עם ביאור מהרי"ט אלגאזי, ב, מהדורת ב' אויערבאך וא"מ שדמי, ירושלים תשנ"ג.

הרמב"ן כתובות = חידושי הרמב"ן למסכת כתובות, מהדורת ע"ד שבט, ירושלים תש"ן.
רס"ג, אמונות ודעות = ספר הנבחר באמונות וברעות (האמונות והדעות) לרבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, מקור ותרגום, מהדורת י' קאפח, ירושלים תש"ל.

רפלד, הלכתא = א"מ רפלד, "הלכתא כבתראיי" אצל חכמי אשכנז ופולין במאות ה"ו-ט"ו — מקורות וספחיין, סידרא, ח (תשנ"ב), עמ' 119-140.

רצהבי, יהושע = תשובות ר' יהושע הנגיד (אלמסאיל), מהדורת י' רצהבי, ירושלים תשמ"ט.
רצהבי, תורתן = י' רצהבי, תורתן שלבני תימן, קרית אונו תשנ"ה.
שו"ת ר"י מיגאש = ספר שאלות ותשובות רבנו יוסף הלוי אבן מיגאש, מהדורת ש' חסידה, ירושלים תשנ"א.

שייבר, איגרת = א' שייבר, 'אגרת בלתי ידועה להרמב"ם? ושירי תהילה לכבוד בנו ונכדו', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' קלז-קמד [שני כתבי-היד הראשונים ותצלומיהם פורסמו גם במאמר (באנגלית) אצל: שייבר, מחקרים, עמ' 195-207].

שייבר, מחקרים = A. Scheiber, *Geniza Studies*, Hildesheim—New York 1981 = שילת, אבות = מסכת אבות עם פירוש רבנו משה בן מימון, מהדורת י' שילת, ירושלים תשנ"ד.
שילת, איגרות הרמב"ם = איגרות הרמב"ם, א-ב, מהדורת י' שילת, ירושלים תשמ"ח.
שילת, הקדמות = הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת י' שילת, ירושלים תשנ"ב.
שי"ר, ערך מילין = ש"י רפפורט, ספר ערך מילין, א-ב, ורשה תרע"ד.

שכטר, סעדיאנה = S. Schechter, *Saadyana — Geniza Fragments of Writings of R. Saadya* = *Gaon and Others*, Cambridge 1903 [1902], pp. 37-63, 197-249, 449-516

שלוסברג, רב נתן = א' שלוסברג, 'ביאורי רב סעדיה גאון בפירוש המשנה של רב נתן אב הישיבה', אסופות, ח (תשנ"ד), עמ' קמט-קס.

שפרבר, כסף = D. Sperber, *Roman Palestine, 200-400 — Money and Prices*, Ramat-Gan 1974

שפרבר, מטבעות = ד' שפרבר, 'מטבעות — יחסי ערכים ומשקלים בתשנה"ג', סיני, נח (תשכ"ו), עמ' קסד-קסח.

שפרבר, עיונים = ד' שפרבר, 'עיונים בשיטת המטבעות שבתקופת הגאונים', סיני, נה (תשכ"ד), עמ' שלג-שלח.

תא-שמע, הלכה = י' תא-שמע, 'הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1000-1350', ירושלים תשנ"ו.
תפסיר איוב = איוב עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ג.

תשובות הגאונים הרכבי = א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, מחברת רביעית, ברלין תרמ"ז (= א"א הרכבי, תשובות הגאונים, מהדורת י"פ פרלא ומ"מ כשר, ניו-יורק תשי"ט).

תשובות הגאונים קורנל = תשובות הגאונים, מהדורת נ"ג קורנל, וינה תרל"א.

גשוכות הרב"ם = גשוכות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים
תרצ"ח.

גשוכות הרמב"ם = גשוכות הרמב"ם, א-ד, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשי"ח-תשמ"ו.

BL = British Library, London

Bodl. = Bodleian Library, Oxford

ENA = E. N. Adler Collection, Jewish Theological Seminary of America, New York

PER = Papyrus-sammlung Erzherzog Rainer, Österreichische Nationalbibliothek, Vienna

TS = Taylor-Schechter Collection, Cambridge University Library